Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

Azərbaycanda Milli hərəkat

Национальное движение в Азербайджане

2009
17

Т3(2А)
R55

Məhəmməd Əmin
Rəsulzadə

Azərbaycanda Milli hərəkat

Национальное движение в Азербайджане

83845

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

85914

Bakı – "Elm" – 2009

250464
250443-Bibl.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin anadan olmasının 125 illiyinə

Təqdim edəni: professor Şirməmməd Hüseynov
Tərcümənin redaktoru: professor Nəsir Əhmədli
Ümumi redaktor: Ülkər Hüseynova
Texniki redaktor: f.e.n. Zaur Babayev

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycanda Milli hərəkat. Bakı: "Elm", 2009. - 128 s.

Мамед Эмин Расулзаде. Национальное движение в Азербайджане. Баку: "Элм", 2009. - 128 с.

ISBN 5-8066-1665-7

R $\frac{0802000000}{655(07)-2009}$

© Elm nəşriyyatı, 2009.

"VOPROSI İSTORİİ" JURNALININ QİYMƏTLİ TÖHFƏSİ

"Voprosı istorii" ("Tarix məsələləri") sovet dövründə yaranmış tarix jurnalları içərisində ən qədimidir. 1926-cı ildən 1941-ci ilə qədər "İstorik-marksist" ("Marksist tarixçi"), sonra "İstoriçeski jurnal" ("Tarix jurnalı") adları ilə nəşr olunmuşdur. 1945-ci ildən indiki adı ilə çıxır. Rusiya və dünya tarixinin aktual problemlərini dərindən və obyektiv işıqlandırdığına görə elmi ictimaiyyət arasında yüksək nüfuz qazanmışdır. Bütün bu illər boyu jurnalın səhifələrində Rusiya və bir çox xarici ölkənin görkəmli tarixçilərinin əsərləri dərc edilmişdir. Analoji nəşrlərdən həm Rusiya, həm də bütövlükdə dünya tarixini əhatə edən geniş mövzu dairəsi ilə, materialların yüksək nəzəri səviyyəsi ilə, ölkələrin və xalqların mürəkkəb tarixi inkişaf proseslərinə qərəzsiz yanaşması ilə, müasir tarixi fikrin hərtərəfli təhlili ilə seçilir.

Son vaxtlar jurnalda tarixi sənədlər, əsasən, uzun illər yasaq altında saxlanmış arxiv materialları böyük yer tutur. Belə yazılar "XX əsrin siyasi arxivi" rubrikasında dərc edilir. Jurnalın "Tarixi portretlər", "Tarixi publisistika", "Tarixçilər zaman və özləri haqqında" kimi bölmələri xüsusilə diqqətəlayiqdir.

Son onilliklərdə jurnalın səhifələrində dərc edilmiş, hazırda həm də kompüter versiyasında verilən materiallar tarix elminin keçdiyi daşlı-kəsəkli inkişaf yolunu göz önünə gətirməyə yardımçı olur, tarixin ən müxtəlif problemlərinə dair diskussiyaların xarakteri və məzmunu, eləcə də sürətlə dəyişən dünyada tarix elminin vəziyyəti, elmi statusu, rolu və yeri haqqında təsəvvür yaradır.

Jurnal "XX əsrin siyasi arxivi" rubrikası altında M.Ə.Rəsulzadənin 1933-cü ilin noyabrında yazmış olduğu "Azərbaycanda milli hərəkat" adlı çox dəyərli tarixi əsərini (2002, №2, s. 11-32) və müəllif barədə irihəcmli

"Məhəmməd Əmin Rəsulzadə" məqaləsini (s. 3-11) dərc etmişdir. Məqalənin müəllifi tarix elmləri namizədi Salavat Midhətoviç İsaqovdur. Həmin yazıları oxuculara təqdim edirəm.

Şirməmməd Hüseynov,
BDU-nun professoru

XX ƏSRİN SİYASİ ARXİVİ
MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ

Siyasətçi, yazıçı və jurnalist Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1884-cü il yanvarın 31-də Bakı quberniyası Bakı qəzasının Novxanı kəndində doğulmuşdur. İlk təhsilini bu kəndin axundu olan atasından almışdır[1]. Bakı Texnika Məktəbini bitirdikdən sonra inqilabi fəaliyyətə başlamışdır. 1904-cü ildə Zaqafqaziyada ilk müsəlman sosial-demokrat qrupu olan "Hümmət"in ("Enerji") təşkilatçılarından birinə çevrilmiş, 1909-cu ildə isə İrana gedərək oradakı inqilabi hadisələrdə fəal iştirak etmişdir. 1911-ci ildə Rusiya ordusu İrana daxil olanda o, Türkiyəyə keçmişdir. 1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi münasibətilə verilmiş amnistiyadan bəhrələnərək Bakıya qayıtmış, "Müsavat" ("Bərabərlik") müsəlman demokratik partiyasının yaradılmasında iştirak etmişdir.

Azərbaycan tarixşünaslığı belə hesab edir ki, müsəlman xalqlarının və ölkələrinin milli azadlıq uğrunda mübarizədə həmrəyliyi ideyası "Müsavat" partiyasının ilk proqramından qırmızı xətlə keçmişdir. Azərbaycan milli hərəkatının liderləri islam həmrəyliyini yalnız ümumi ideya - müsəlman xalqlarının Avropa dövlətlərinin müstəmləkəçilik zülmündən qurtulması uğrunda birgə mübarizədə qarşılıqlı fəaliyyət və qarşılıqlı yardım kimi başa düşürdülər[2]. Bunun panislamizmlə heç bir əlaqəsi olmamışdır.

Fevral inqilabından sonra açıq fəaliyyətə keçən "Müsavat" partiyası tədricən Zaqafqaziyanın azərbaycanlı əhalisi arasında ən nüfuzlu təşkilata çevrilirdi. Bu partiyanın liderlərindən olan Rəsulzadə Azərbaycanın hüdudlarından kənarda da məşhurlaşmaqda idi. Ümumrusiya müsəlmanlarının qurultayında (Moskva, 1-11 may 1917-ci il) çıxışında o demişdi ki, gələcək dövlətçilik iki əsasa söykənməlidir. Bunlardan biri ümumbəşəri maraqlar, digəri isə ayrı-ayrı millətlərin

inkişaf azadlığıdır. Ona görə də müsəlmanlar özəlliklərinin qorunub-saxlanılması və xüsusi maraqlarının təmin edilməsi uğrunda mübarizə aparırlar.

Xalqların milli simalarının qorunması bütün bəşəriyyətin mənafeyinə xidmət etdiyi üçün zəruridir. O, xüsusi qeyd edirdi ki, hər bir xalq müstəqil şəkildə təşkil olunmalıdır. Onun fikrincə, islam bir "binadırsa", deməli, ayrı-ayrı müsəlman xalqları bu ümumi evin "otaqları" olmalıdır. Üstəlik, onun sözlərinə görə, "biz əvvəlcə differensiasiya olunmalı, sonra birləşməliyik". Rəsulzadə deyirdi: "Biz arzu edirik ki, dövlət idarəçiliyinin gələcək forması federativ əsaslara söykənən demokratik respublika olsun, amma onu da əlavə edirik ki, Rusiya dövlətinin böhranlı vəziyyətindən sui-istifadə etmək istəmədiyimiz üçün məsələnin həllini Məclisi-Müəssisanın çağırılmasına qədər təxirə salırıq[3]". O, müsəlman federalistlərinin ölkənin iflasını istəməyən liderləri sırasına məxsus idi və bu cəhdin özünün etnopsixoloji motivləri vardı.

Onlardan biri deyirdi: "Biz azərbaycanlıları, yəni Zaqafqaziya türklərini Rusiyada çox az tanıyırlar... Bir vaxtlar bizi rəsmi olaraq "Qafqaz tatarları" adlandırırdılar, bədxah köhnə əyyamdan miras qalmış bu istilah elə indinin özündə də yaşamaqda davam edir. Bizi tez-tez "Zaqafqaziya müsəlmanları" (Məhəmməd ümməti) deyə şərəfləndirirlər. Bu məfhumların heç biri qətiyyən məqbul deyil. "Tatar" adlandırmaqla "ehtiyatlı" rus dövləti sadəcə olaraq bizi qonşu türklərdən "qoruyub" "mühafizə edirdi". Müsəlmanlıq bizim milliyyətimizi yox, dini mənsubiyyətimizi bildirir. "Azərbaycan türklərinin" öz dili, ədəbiyyatı, musiqisi, tarixi var və "milli-mədəni fizionomiyaları o dərəcədə aydındır" ki, Rusiya Federativ Respublikasının bütün millətləri ilə ittifaqda bu xalq özünün öz müqəddəratını təyin etmək hüququna hörmət bəslənilməsini tələb etmək səlahiyyətinə malikdir"[4]. Versal sülh konfransında təqdim edilmiş memorandumda Rusiyadakı azərbaycanlıların

sayının 3 milyon nəfərə yaxın olduğu bildirilirdi[5].

Bir çox məsələlərdə mövqeləri üst-üstə düşdüyünə görə 1917-ci ilin iyununda "Müsavat" partiyası Türk Federalistləri Partiyası ilə birləşərək Azərbaycanda ən böyük siyasi qüvvəyə çevrildi, həm Bakı, həm də əyalətdə çoxluq təşkil edən müsəlmanlar arasında məşhurlaşdı və yenə də qısaca olaraq "Müsavat" adlanmaqda davam etdi. Onları birləşdirən cəhət dini zəmində deyil, milli özül üstündə federasiya yaratmaq istəyi idi ki, amerikalı azərbaycanşünas T. Sviyetoxovskinin fikrincə, müsavatçılığın əsl mahiyyəti də elə bundan ibarət idi[6]. 1917-ci ilin payızından Rəsulzadə "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət "Müsavat" xalq firqəsi" MK-sının rəsmi lideri, yəni sədri olur.

Müsavat liderlərinin sovet hakimiyyətinin qurulmasına münasibətləri barədə tarixşünaslıqda müxtəlif yozumlar var. Sovet mənbələrində göstərilirdi ki, ilk vaxtlar müsavatçılar Bakıda vəziyyətin necə olacağını gözləyirdilər. Bildirilirdi ki, Bakıda və Zaqafqaziyanın digər yerlərində hakimiyyət məsələsində onların arasında fikir ayrılığı olmuşdur. Bakıda müsavatçıların qurultayında müvəqqəti hökumətin dəstəklənməsi və Bakı Şurasına nümayəndələr göndərilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdi; eyni zamanda Yelizavetpolda, Tiflisdə və başqa şəhərlərdə müsavatçılar açıq şəkildə sovet hakimiyyətinin əleyhinə çıxış edirdilər[7]. Müasir Azərbaycan araşdırıcıları hesab edirlər ki, "Müsavat" partiyası oktyabr inqilabını rəğbətlə qarşılamış və ümid etmişdir ki, öz müqəddəratını təyin etmək və muxtar Azərbaycan dövləti yaratmaq mümkün olacaqdır. İnqilabdan sonrakı ilk günlərdə bolşeviklər və müsavatçılar Bakıda praktik olaraq cari dövrün bütün əsas məsələlərinə münasibətdə yaxın mövqe tutmuşlar. Lakin onların əməkdaşlığı xalis konyuktur xarakterdə olmuşdur[8]. Müsavatçıların taktikasının bu cür qiymətləndirilməsi Rəsulzadənin və onların digər liderlərinin Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə üzv seçilməsinə dair

məlum faktla uyuşmur.

Müsavatçıların Xalq Komissarları Sovetinə münasibətdə seçdikləri taktikaya Türküstan hadisələri çox böyük təsir göstərmişdi. Dekabrın 13-də Türküstanın müsəlman əhalisi elliklə Türküstanın noyabrın 27-də Kokandada keçirilmiş fövqəladə müsəlman qurultayında elan edilmiş muxtariyyətinə (Rusiyanın tərkibində) dəstək verdiklərini bildirməyə hazırlaşırdı.

Bununla belə, yerli bolşeviklərin zəmanət vermələrinə baxmayaraq müsəlmanların bayram nümayişi dağıdıldı. Hakimiyyət şəhərin mərkəzində nümayişçilərin güllə baran edilməsinə fitva vermişdi. Bu tədbirdə məqsəd bir tərəfdən Türküstan muxtariyyatını "əksinqilabçı", anti-Rusiya və anti-rus hərəkat kimi rus əhalisinin gözündən salmaq, digər tərəfdən isə, müsəlmanları "müqəddəs müharibəyə" (yəni müsəlmanların öz əqidələrini müdafiə etməsinə) təhrik etmək idi. Bu, baş tutmadı.

Daşkənd hadisələri Müsavat ideoloqlarının etirazına və bolşevizmi tənqid etmələrinə səbəb oldu. Onlar bildirirdilər ki, "minimum proqram pərdəsi altında" bolşeviklər Türküstana çar rejiminin üsullarını gətirirlər; Daşkənd bolşevikləri "çar rejiminin ən pis dövrlərinin rus məmurlarıdır"; "müsəlmanlara öz müqəddəratını təyinetmə və öz taleyini qurma azadlığı verilərsə", xalq komissarlarının işi «yalnız müsəlmanları elə onların özlərindən qorumaqdan ibarət olacaq". Bakı müsavatçılarının 1918-ci ilin yanvarında Ümumrusiya Müəssislər Məclisinin dağıdılmasını və Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin pozulmasını dəstəkləmələri də[9] bir fayda vermədi. 1918-ci il martın sonunda təkcə Bakıda əksəriyyəti azərbaycanlı olan 10 mindən çox insanın məhvi ilə nəticələnmiş faciəli hadisələr baş verdi. Bütün bunları sovet tarixşünaslığı müsavatçıların törətdiyi vətəndaş müharibəsi kimi təqdim edir, məhz müsəlmanlar üz döndərdiklərinə görə mart hadisələrinin burada sovet hakimiyyətinin sonunun başlanğıcı olması faktının üstündən sükutla keçirdi[10]. Bu hadisələrdən sonra müsavatçılar Azərbaycanın tam dövlət müstəqilliyi xəttini seçdilər.

Məlum olduğu kimi, Zaqafqaziya seymi 1918-ci ilin martında Zaqafqaziyanın Sovet Rusiyasından ayrıldığını, apreldə isə Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının (ZDFR) yaradıldığını elan etmişdi. Lakin gürcü, erməni və azərbaycanlılar arasındakı milli ziddiyyətlər bu qurumun uzun müddət yaşamasına imkan vermədi. Tezliklə, 1918-ci il mayın 26-da, seym özünün buraxıldığını elan etdi və nəticədə ZDFR-in əvəzinə Gürcüstan və Ermənistan respublikaları yaradıldı, mayın 28-də isə müsavatçıların bazasında paytaxtı Gəncədə olmaqla Azərbaycan Respublikası elan olundu. Bu işin təşəbbüskarlarından biri - Rəsulzadə respublikanın ilk rəhbəri, Azərbaycan Milli Şurasının (parlamentin) sədri oldu. Bu parlamentə Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş və onun buraxılmasını qəbul etməyən deputatlar daxil idilər. Parlament Bakıya köçəndən sonra onun 1918-ci il noyabrın 17-də keçirilmiş iclasının açılışında Rəsulzadə vurğulamışdı ki, "rus inqilabında millətlər mərkəzi hökumətdən öz ayrılmaz hüquqlarını almağa nail ola bilmirdilər və özləri özlərini təmsil edirdilər ki, bu da onları öz talelərini həll etmək işində təşəbbüsü ələ almağa sövq edirdi[11].

1918-ci il dekabrın 7-də ilk Azərbaycan parlamentinin iclasını açarkən Rəsulzadə demişdi: "Rusiyada xalqlara azad inkişaf və demokratik əsaslarla azad təyini-müqəddərat ümidi vermiş çevriliş bizim ümidlərimizi doğrultmadı. Ümumrusiya Müəssislər Məclisinin üzvü kimi Rusiyaya yola düşən, azad millətlərin birliyinin yaradılmasına ümid bəsləyən xalq nümayəndələri aldadıldı; Mərkəzi Rusiyada yaranmış anarxiya vəziyyəti dövlətin müstəqil şəkildə öz müqəddəratını təyinetmə və xalqların birliyi kimi yeni əsaslara söykənərək yenidən təşkilinə yönələn hər hansı iş imkanını aradan qaldırırdı və onların hər biri üçün sosial-siyasi hüquqlarını əldə etmək baxımından yalnız

bircə yol qoyurdu: müstəqilliyin elan edilməsi. Başqa çıxış yolu yox idi... Bizim Rusiyadan ayrılmağımız Rusiyaya qarşı ədavət aktı deyildi. Biz rus xalqından pislik görməmişik, o da despotizm zülmünə bizdən az məruz qalmamışdır, bizim indiki hərəkətimiz isə Rusiyada hökm sürən anarxiya nəticəsində meydana gəlmiş başqa zülmlə izah edilir"[12]. Belə bir etnoregionçuluq psixologiyası o zaman ölkənin öz xalqının psixologiyasını bilən müsəlman liderlərinin əksəriyyətinə xas idi.

Azərbaycan parlamentinin 1919-cu ilin fevralında, təxminən bir il müstəqillik şəraitində yaşadıqdan sonra keçirilmiş yığıncağında Rəsulzadə "Müsavat" fraksiyasının lideri kimi çıxış edərkən Müsavat ideologiyasının Azərbaycan türkləri arasında dərkedilmə səviyyəsinə toxunaraq bildirmişdi: "Biz türklərik (yəni azərbaycanlılarıq - S.İ.), lakin aramızda fərq var. Güman edirik ki, türklərdə milli şüur hələ kifayət dərəcədə deyil və xalqa bu şüuru aşılamağı özümüzə borc bilirik"[13]. Özünə bu cür tənqidi yanaşma o demək idi ki, müsavatçılıq hələ də geniş xalq kütləsinin dərinliklərinə nüfuz etməyib və bunun üçün, təbii ki, müəyyən vaxt tələb olunur. Bir sıra tədqiqatçılar hesab edir ki, o zaman əksər azərbaycanlıların psixologiyası dünya müsəlman icmasının (ümmətin) həm xaricdəki, həm də yerlərdəki səviyyəsinə uyğun idi, dünyəvi hökumətə münasibətdə tipik laqeydlik özünü göstərirdi, yəni əhalinin çox hissəsində Azərbaycan dövlətçiliyi ideyası kök salmamışdı, milli özünüdərk əvəzinə onlarda bir yerdə yaşayan və eyni din, birgə sosial qayda əsasında birləşmiş insan kütləsinə məxsusluq hissi daha güclü idi. Belə ki, onların şüuru və kimliyi yenicə meydana gələn hansısa milli duyğudan çox ümmət adət-ənənələrinə söykənirdi[14]. Belə təsəvvürlər inandırıcı əsaslardan məhrumdur. Xalq kütlələrinin psixologiyasının məxsus etnokonfessional (etnik-dini - red.) konstantların (sabit kəmiyyətlərin - red.)

mövcudluğu faktına diqqət yetirmək kifayətdir.

Rəsulzadə "Müsavat" partiyasının 2-ci qurultayında (Bakı, 2-11 dekabr 1919-cu il) mahiyyətcə bu barədə bəhs edərək demişdi: "Türk olaraq biz işıqlı gələcəyə ümidimizi heç vaxt itirmirdik, İnanırdıq ki, ideyalarımız həyata keçəcək və bir vaxtlar əcdadlarımızın həyatını qorumuş bu inam indi də bizi xilas etdi... Bir müsəlman olaraq biz həmişə inanırdıq ki, siyasi hüquqlarından müvəqqəti məhrum edilmiş, ölü təsəvvürü bağışlayan xalqımız yaxın gələcəkdə diriləcək və öz layiqli yerini tutacaqdır"[15]. Çağdaş Azərbaycan araşdırıcılarının qeyd etdikləri kimi, Azərbaycan "qərbçiliyi" hələ XIX əsrin fəlsəfi, ictimai-siyasi və etik-estetik fikrində özü haqqında Azərbaycan cəmiyyətini dəyişdirməyə qadir olan real qüvvə kimi danışırdı. XX əsrin əvvəllərində də milli ziyalılar mühitində "Qərbpərəst oriyentasiya" üstünlük təşkil edirdi[16].

Azərbaycanda milli müstəqillik, xalq demokratiyası prinsipləri əsasında milli dövlət, azad siyasi həyat yaradılması ideyalarını Azərbaycan ideoloqlarından H.Zərdabi (1837-1907), M.Axundov (1812-1878) hələ XIX əsrdə irəli sürmüşdülər. Müasir Azərbaycan tədqiqatçıları hesab edirlər ki, "azərbaycançılıq" milli burjuaziyanın azərbaycanlıların dirçəlməsinə, kökündə pantürkizm, panislamizm və paniranizm elementləri olsa da, bunlardan seçilən, xüsusi ictimai-siyasi cərəyana əsaslanan ideologiyasıdır[17]. XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının digər müsəlman xalqları üçün də avropalaşmaya meyl səciyyəvi idi.

Azərbaycan Respublikasının süqutundan az əvvəl - 1920-ci ilin martında - parlamentin iclasındakı çıxışında Rəsulzadə qeyd edirdi ki, Rusiya inqilabı ilə rus inqilabını qarışdırmaq lazım deyil. "Üç il əvvəl alovlanmış Rusiya inqilabı öz nəticələrini verdi və biz şahidik ki, xalqların öz müqəddəratını təyinetmə haqqında bu inqilabın ortaya atdığı şüar tam gerçəkləşmişdir. Hazırda rus xalqının içində baş verən inqilabı rus milli

inqilabı kimi dəyərləndirmək gərəkdir. Rusiya inqilabı türk (Azərbaycan - S.İ.) xalqı üçün xilasedici xarakter daşıyırdı və onu çarizm dövründə boğulduğu tilsimlənmiş dairədən xilas etdi. Rusiya inqilabına bizim baxışımız belədir"[18].

1920-ci il aprelin sonunda XI ordu Azərbaycana yaxınlaşanda qırmızılar parlamentdən ultimativcəsinə tələb etmişdilər ki, səlahiyyətlərinin icrasından əl çəksin. Parlamentin aprelin 27-si axşamı keçirilmiş fövqəladə iclasında Rəsulzadə "daxili müharibəyə yol verməmək üçün" bu tələblə razılaşmaq lazım gəldiyini bildirmişdi. Heç bir təqib olmaması şərtilə hakimiyyətin Azərbaycan kommunistlərinə təhvil verilməsi haqqında qərar qəbul edildi[19]. Lakin Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, bir çox başqaları kimi, Rəsulzadə də gizlənməli oldu. Tutulub həbs olunsa da, İ.V.Stalin 1920-ci ilin oktyabrında Bakıda olarkən onu güllənmədən xilas etdi.

Onlar hələ birinci rus inqilabı zamanı Bakıda tanış olmuşdular. O zaman hakimiyyət orqanları Stalini həbs etmək istəyirdilər, ancaq o vaxt artıq məşhur jurnalist olan Rəsulzadə onu evində gizlədərək həyatını xilas etmişdi.

Stalin Bakı həbsxanasına onun yanına gələrək demişdi: "Siz mənim köhnə yoldaşımsınız. Çarizmə qarşı birgə mübarizə aparmışıq. Ona görə də buraya gəlmişəm. Çarizmə qarşı mübarizədə, ümumən inqilabi hərəkatda nə qədər böyük işlər gördüyünüzü bilirəm. Siz bizim inqilabımıza lazımsınız, Sizi nə güllələmək, nə də həbsxanada çürütmək olmaz... Dünyanın istədiyiniz yerinə gedə bilərsiniz... Seçiminizdə sərbəstsiniz"[20]. Stalin onu əvvəlcə özü ilə Moskvaya aparır, Rəsulzadə burada iki ilə yaxın, əsasən, elmi fəaliyyətlə məşğul olur. 1922-ci ilin yazında, Stalinin göstərişi ilə onu Xalq Millətlər Komissarlığı nəzdindəki Ümumrusiya Şərqşünaslarının Elmi Cəmiyyətinin tərkibinə daxil etdilər. 1922-ci ilin yazında o, Petroqraddan Finlandiyaya qaçır, sonra Almaniyaya, oradan Parisə,

Parisdən İstanbula gedir.

1923-cü ildə Rəsulzadənin İstanbulda türk dilində "Azərbaycan Cümhuriyyəti" adlı kiçikhəcmli kitabı çap edilir. Bu kitabda, rus türkoloqu A.İ.Samayloviçin qənaətinə görə, "ən yeni dövrdə islam dünyasının bir guşəsində baş vermiş ictimai-siyasi hərəkatların tarixi üçün qiymətli material" var. Başqa bir tarixçinin fikrincə, bu kitabda Rəsulzadə, emosional üslubda olsa da, bu dövlətin, respublikanın, müsəlman regionlarının birində dünyəvi demokratik dövlətin yaradılmasının ilk təcrübəsinin dramatik tarixini düzgün əks etdirmişdir. Sovet tarixşünaslığı Stalinin Rəsulzadənin fəaliyyətini "ifşa etmək" göstərişini rəhbər tutaraq onun əsərlərini təhrif edilmiş şəkildə təqdim edirdi[21]. Rəsulzadəni burjua millətçisi, panislamist, pantürkist və s. adlandırırdılar.

1923-1927-ci illərdə İstanbulda Rəsulzadənin redaktorluğu ilə iki həftədə bir dəfə nəşr edilən "Yeni Qafqasiya" jurnalı bütün türk və qismən Qafqaz mühacirətinin ilk mətbuat orqanı idi. Bu jurnalın yanvar sayında (1924) onun Stalinə məktubu dərc edilmişdi. Məktub belə başlanırdı: "Hörmətli Stalin! Dostlarım mənim xüsusi şöbənin həbsxanasından buraxılmağıma çox təəccübləndilər... Bu möcüzə Sizin sayənizdə mümkün olmuşdu, məhz Siz bizim keçmiş dostluğumuzu xatırlayaraq məni oradan çıxartdınız". Daha sonra sovet Rusiyasında baş verən hadisələr, xüsusən bolşeviklərin müsəlman xalqları ilə bağlı milli siyasəti kəskin tənqid edilirdi"[22].

Mövcudluğunun beşinci ilində jurnal sovet dövləti ilə münasibətləri qəlizləşdirmək istəməyən kamalçı hökumət orqanları tərəfindən qapandı. Azərbaycan mühacirəti mühitində Rəsulzadənin vəziyyəti o qədər də yaxşı deyildi, Ona qarşı çox ciddi ittihamlar irəli sürülürdü, bunların ən başlıcası Azərbaycan Respublikasının kədərli aqibəti idi.

Parisdən Türkiyənin xarici işlər naziri T.Rüştinin adı-

na göndərilmiş məxfi məlumatda (iyun 1928-ci il) onun müəllifləri Rəsulzadəni Azərbaycan dövlətinə başçılıq etmiş və "onu şərəfsizcəsinə bolşeviklərə təhvil vermiş" "Müsavat" lideri kimi nüfuzdan salmaq istəyirdilər[23] .

1931-ci ilin sonunda sovet diplomatiyası Türkiyə hakimiyyət orqanlarının Azərbaycan mühacirətinin digər dövri nəşrlərini bağlamasına da nail oldu: Azərbaycan mühacirətinin mərkəzi tezliklə Türkiyədən Varşavaya köçürüldü. Rəsulzadəni Polşa hökumətinin rəhbəri Y.Pilsudskiyə təqdim etdilər (onun qardaşı qızı Vanda ilə Rəsulzadə arasında yaxın münasibətlər vardı, onlar bir yerdə yaşayırdılar[24]). Rəsulzadə öz fəaliyyətini digər Avropa ölkələrində, xüsusən Almaniya və Fransada genişləndirərək naşirlik və nəzəri-təbliğati işlə məşğul olurdu.

Onun bəlkə də ən məşhur kitabları 1930-cu ildə Parisdə nəşr edilmişdir. Onlardan biri (fransız dilində) Azərbaycanın 1918-1920-ci illərdə öz müstəqilliyi uğrunda apardığı mübarizəyə həsr edilmişdi[25], o biri isə "Panturanizm haqqında. Qafqaz probleminə dair" adlı topludan ibarət idi; tarixşünaslıq ikinci kitabı Rəsulzadə yaradıcılığında ən dəyərli əsər hesab edir. Onun adının pantürkizm nəzəriyyəçiləri sırasına daxil edilməsinə məhz bu kitab əsas vermişdir.

20-30-cu illərin Azərbaycan mühacirət tarixşünaslığında qeyd edilirdi ki, XX əsrin əvvəllərinə yaxın həm ümumtürk miqyasında, həm də Azərbaycan daxilində milli hərəkat məxsusi cizgilərini kəsb etməyə başlamışdı. Bu dövr türk xalqlarının tarixinə milliyyətdən millətə keçid kimi daxil olmuşdur. Rəsulzadə 20-ci illərdə yazırdı ki, birinci anlayış dil, din, etnos, tarix, coğrafiya, iqtisadiyyat və siyasət amillərinin təsiri ilə formalaşmış mühiti bildirir, ikincisi isə bu mühitdə ümumi şüurun və kollektiv iradənin olduğunu göstərir[26].

Rəsulzadənin başçılıq etdiyi "Müsavat" partiyası mühacirətdə uzun müddət birliyini saxlaya bilmişdi,

lakin 1934-cü ildə, Azərbaycanın başqa bir lideri - Ə.M.Topçubaşov vəfat edəndən sonra Azərbaycan təşkilatlarında böyük bir parçalanma baş verdi, Milli Mərkəz (ona da Rəsulzadənin rəhbərlik edirdi) və Sülh nümayəndə heyəti dağıldı; Rəsulzadə eyni zamanda Müsavatın Polşanın Xüsusi Xidmət İdarəsi (1929-cu ildə SSRİ-yə qarşı kəşfiyyat fəaliyyəti aparmaq üçün yaradılmış 2 №-li ekspozitura - Polşa Baş Qərargahının II Şöbəsinin (kəşfiyyat) bölməsi) ilə əlaqəsi olan Varşava qrupunun da rəhbəri idi[27].

1934-cü il yanvarın 12-də Rəsulzadənin aşağıda mətni verilən "Azərbaycanda milli hərəkat" məqaləsi 2 saylı ekspozituraya daxil olur. Onun 1-ci səhifəsində 1933-cü il noyabrın 19-da Varşavada yazıldığı göstərilmişdir. Bu sənəd[28] onun Polşa kəşfiyyatı üçün hazırladığı çoxlu materiallardan biri idi. Aydın məsələdir ki, bu təşkilatla təkcə müsavatçılar deyil, Rusiyadan çıxmış digər şəxslər də əməkdaşlıq edirdilər.

Polşa kəşfiyyatçıları "Prometey" təşkilatı vasitəsilə Fransa hökuməti, ictimai-siyasi təşkilatlar və mətbuatla əlaqə saxlayaraq 30-cu illərin ikinci yarısında azərbaycanlı Rəsulzadə və M.Y.Mehdiyevdən başqa, ukraynalı A.İ.Udoviçenko, A.Y.Şulgin, gürcü N.N.Jordaniya, A.İ.Çxenkeli, Y.P.Qeqeçkori, kabardin M.Q.Sunş, qazax M.Çokayev, kalmık Ş.Balinov və başqaları vasitəsi ilə də iş görürdülər. 1936-cı il yanvarın 17-də Parisdəki "Prometey" klubunda "Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı" mövzusunda məruzə edən Rəsulzadə qeyd etmişdi ki, "Balkanlarda müharibənin başlanması, Rusiya hökumətinin aşkar qərəzli siyasəti və təkcə bir dövlət kimi Türkiyəyə deyil, həm də ümumən türkçülüyə qarşı kin və ədavətini gizlətməyən rus cəmiyyətinin şovinist ovqatı bütün Azərbaycanda milli duyğuların və siyasi hiddətin coşmasına səbəb olur... Azərbaycan dünya müharibəsi dövrünə belə qıcıqlanmış vəziyyətdə daxil olur. Müharibə bu qıcığı daha da gücləndirir"[30].

1936-cı il avqustun 9-da Polşanın Parisdəki diplomatı və kəşfiyyatçısı İ.Skarjinskiyə göndərdiyi müşayiət məktubunda Rəsulzadə izah edirdi ki, «əlyazma formasında geniş materiallar göndərir» və bilir ki, bu, «müəyyən çətinlik törədəcək, lakin zamanın tələbinə, tələsikliyə və əl altında yazı makinası olmadığına görə bununla kifayətlənmək lazım gəlmişdir». Söhbət bu materallardan gedirdi: «Müsavat» partiyasının 1936-cı il avqustun 5-dən 7-dək keçirilmiş konfransı haqqında məlumat. Bu konfransda Rəsulzadə «milli mübarizədə» partiyanın siyasəti barədə məruzə etmişdi. Konfrans «Müsavat» partiyasının siyasi platformasını, partiyanın xarici və daxili siyasətinə dair tezislər və bir sıra başqa qətnamələr işləyib-hazırlamışdı. Partiyanın siyasi platformasında deyilirdi ki, «müsavatçılıq respublika, azadlıq və milli müstəqillik ideallarına sadiq qalan, ümumbəşər sivilizasiyasının və ulu türk mədəniyyətinin yüksək idealları ilə üzvi surətdə bağlı olan Azərbaycan vətənpərvərliyidir»[31].

Rəsulzadə "Müsavat" partiyasının proqramını şərh edərək yazırdı: "Partiyamız, keçmiş rus imperiyasının gerçəkliyindən çıxış edərək milli-yerli muxtariyyətə əsaslanan federativ xalq respublikası formasında rus respublikasının yaradılmasını tələb edirdi. Partiya eyni zamanda muxtar Qırğızıstan (Qazaxıstan - C.İ.), Başqırdıstan, Türküstan və Azərbaycan üçün milli-yerli müstəqillik, Volqaboyu və Krım üçün milli muxtariyyət tələb edirdi. O zaman nəzərdə tutulan bu məqsədlər etiraz və protestlə qarşılansa da, bunlar hazırda fakta çevrilib, yəni müəyyən qüsurları olsa da, yuxarıda göstərilən muxtariyyətlər faktik olaraq mövcuddur. Bu qurumlar içində Azərbaycan təkcə muxtar qurum olaraq qalmadı, həm də yetərincə müstəqil oldu"[32].

"Azərbaycanın inqilabi "Müsavat" partiyası" adlı qeydlərində Rəsulzadə polşalı ekspertlərə izah edirdi ki, "ideologiyası və maksimum proqramı etibarilə "Müsavat" türk partiyasıdır. Ancaq özünün türk ide-

ologiyasına və türkpərəstlikdə ittiham edilməsinə baxmayaraq, o, heç zaman Qafqaz xalqlarının bir siyasi bütöv kimi birləşməsini inkar etməmişdir. Bu məqsədlə 1919-cu ildə partiyanın 2-ci qurultayında Qafqaz konfederasiyası haqqında qərar qəbul edilmişdi və bunun arxasınca həm Bakıdakı Ermənistan-Azərbaycan konfransında, həm də Tiflisdəki Ümumqafqaz konfransında Azərbaycan dövlətinin nümayəndələri Qafqaz xalqlarının federativ əsaslarla birləşməsi zərurətinə dair bəyanatlarını elan etmişdilər.

Partiyanın fikrincə, Qafqazın bu cür, siyasi forma kimi, birləşməsi onun Rusiya müdaxiləsindən və istilasından azad edilməsinə imkan yaradır, türk xalqlarının bu mənfur Rusiya imperializmindən xilas olması maraqları ilə ziddiyyət təşkil etmirdi; əksinə, Şərqdə möhkəm sülhün qarantı və Rusiyanın cənuba nüfuz etməsinin qarşısında maneə rolunu oynayaraq türk xalqlarının birəsrlik düşmənlə mübarizəsində ən yaxşı amil ola bilər". Rəsulzadə sözünə davam edərək yazırdı ki, "Müsavat xalqın, geniş xalq kütlələrinin, kiçik burjuaziyanın, kəndlilərin və milli ziyalıların partiyasıdır. Partiya türk fəhlə sinfinə də böyük təsir göstərirdi[38].

Rəsulzadə müsavatçılığın nəzəri məsələləri ilə məşğul olmaqla yanaşı, ali dövlət strukturlarının nümayəndələri və kütləvi informasiya vasitələri ilə də əməkdaşlıq edirdi. 1937-ci il mayın 2-dən 22-dək Berlinə səfəri haqqında Müsavatın Mərkəzi Komitəsinə hesabatında Rəsulzadə məlumat vermişdi ki, NCDAP (Almaniya Nasional-Sosialist Fəhlə Pariyası - red.) Xarici Siyasət İdarəsinin, Almaniya Təbliğat Nazirliyinin və s. yüksək vəzifəli məmurları ilə görüşmüşdür. Bu görüş və söhbətlərdən aldığı ümumi təəssürat ondan ibarət idi ki, bu dairələr sovet Rusiyasında milli problemlə çox ciddi şəkildə maraqlanırlar. Mayın 21-də Humbolt Ali Məktəbinin əzəmətli klubunda onun bu hesabatını dinləməyə ölkənin müxtəlif idarə və təşkilatlarını, elm, mətbuat və ictimai-siyasi dairələri, eləcə

83845

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

də Rusiya, İran və Türkiyə mühacirətinin 200 nümayəndəsi gəlmişdi. "Azərbaycan məsələsi" mövzusunda məruzə ilə çıxış edəcək Rəsulzadəni yığıncağın sədri, Almaniyanın məşhur dilçi türkoloqu və diplomatı Q.Yaşke öz giriş nitqində təqdim etmişdi. Rəsulzadənin düşüncələri nasist mətbuatının ("Volkischer Beobachter") diqqətindən yayınmadı və 1938-ci ildə həmin məruzə Berlində "Das Problem Aserbaidshan" adı ilə kitabça şəklində çap edildi. 1939-cu ildə Almaniya Polşanı işğal etdikdən sonra Rəsulzadə Türkiyəyə getdi, lakin orada çox qalmadı. Berlində onu unutmamışdılar. Hitlerlə görüşündə o, Azərbaycanda işğalçı hökumətə daxil olmaqdan imtina etdiyinə görə Almaniyadan çıxıb Rumıniyaya getdi[34], bir qədər sonra Almaniyaya qayıtdı, 1947-ci ildən isə Türkiyədə məskunlaşdı. Stalinin ölümündən sonra burada onun haqqında xatirələrini dərc etdirdi. Rəsulzadə 1955-ci il martın 6-da Ankarada vəfat etdikdən sonra bir neçə kitabı (fransız, türk, alman və polyak dillərində) qalmışdır.

"Yenidənqurma" dövründə onun haqqında çox yazdılar[35], Azərbaycanda əsərləri çap olunur[36], adı Bakı Dövlət Universitetinə verilib. Doğulduğu Novxanı kəndində ucaldılmış əzəmətli heykəlinin yanında Rəsulzadənin ad günündə müasir siyasətçilərin təşkilatçılığı ilə mitinqlər keçirilir. Lakin Azərbaycan tarixçilərinin "Rəsulzadə şəxsiyyətini bu dövrdə kəşf etdiklərini"[37] söyləyən tədqiqatçını haqlı saymaq çətindir. Azərbaycan tarixində onun önəmli rol oynaması hamıya bəllidir, bu faktı hətta sovet tarixşünaslığı da etiraf edirdi.

Azərbaycan siyasətçilərinin və politoloqlarının polemikalarında onun adından indinin özündə də tez-tez bir arqument kimi istifadə olunur. Məsələn, Azərbaycanın keçmiş prezidenti A.N.Mütəllibov yazır ki, Rəsulzadə hökuməti yalnız bolşeviklər Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın tərkibində saxlamağı vəd etdikdən sonra

hakimiyyəti müqavimətsiz təslim etdi[38]. Azərbaycan politoloqu R.Ağayev qeyd edir ki, əvvəllər panturanizmin (pantürkizmin) banilərindən biri olmuş Rəsulzadə "artıq 30-cu illərdə "Panturanizm haqqında" kitabında bu "izm"in perspektivsiz olduğunu etiraf etmişdi". Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin sərəncamında (30 yanvar 1998-ci il) deyilir ki, 23 ay mövcud olmuş respublika Şərqdə ilk demokratik quruluş yaratmış və Azərbaycan xalqının tarixində dərin iz buraxmışdır[39].

Təqdim olunan yazıda Rəsulzadə Azərbaycanda bolşevik hakimiyyətinin necə "qurulması", onun ardınca hansı mübarizənin gəlməsi haqqında xeyli naməlum fakt barədə məlumat vermişdir. Bununla birlikdə polşalıların diqqətini Azərbaycanın xalq təhsili, milli ədəbiyyatı və mədəniyyətinin gerçək nailiyyətlərinə yönəldə bilməsi onun yüksək dərəcədə obyektivliyinə və Azərbaycan xalqının psixologiyasını dərindən etnososial təhliletmə qabiliyyətinə malik olduğuna dəlalət edir. Ancaq mühacir mətbuatında bu tipli material sovet quruluşunun lehinə bir arqument kimi qiymətləndirilə bilərdi ki, bu da müsavatçıların lideri üçün yolverilməz idi.

XX əsrin ən məşhur azərbaycanlılarının siyahısına daxil olsa da, onun siyasi karyerasının, xüsusən xaricdəki fəaliyyətinin bir çox cəhətləri hələ də lazımınca öyrənilməmişdir.

İsaqov Salavat Midhətoviç,
tarix elmləri namizədi,
Rusiya EA Tarix İnstitutu

Qeydlər

1. Аббасов А. Ислам в современном Азербайджане: образы и реалии. В кн.: Азербайджан и Россия: общества и государства. М., 2001, с. 304.

2. Балаев А. Азербайджанское национальное движение: от «Мусавата» до Народного фронта. Баку, 1992, с. 5.

3. Утро России. 4.V.1917.

4. Свободный Союз (Киев), 1917, №1, с. 4-5

5. Айда А. Садри Максуди Арсал. Пер. с турецкого. М., 1996, с. 255.

6. Свиетоховский Т. Русский Азербайджан. 1905-1920 – Хазар (Баку), 1990, №2, с.91.

7. Азимов С. Великий Октябрь в Азербайджане. Баку, 1987, с.206-207, 209.

8. Балаев А. Азербайджанское национально-демократическое движение: 1917-1920 гг. Баку, 1990, с. 13, 14, 15; Исмаил М. История Азербайджана. Баку, 1995, с. 93.

9. Ишханян Б. Контрреволюция в Закавказье. Ч.1, Баку, 1919, с. 62, 72, 73.

10. Балаев А. Азербайджанское национально-демократическое движение, с. 18.

11. Азербайджанская Республика: Док. и м-ты. 1918-1920 гг. Баку, 1998, с.65, 212.

12. Там же, с. 92.

13. Там же, с. 154.

14. Свиетоховский Т. Русский Азербайджан. 1905-1920 – Хазар (Баку), 1990, № 3, с. 60; Суни Р. Национализм и демократизация в Русской революции 1917 г. В кн.: Анатомия революции. СПб, 1994, с. 289-290; Смит М. Память об утратах и азербайджанское общество. В кн.:Азербайджан и Россия,с. 91.

15. Азербайджанская Республика, с. 382.

16. Искендеров С., Байрамов Т. Культура и этнос. – Центральная Азия и Кавказ, 2000, № 1(7), с. 220.

17. См.: Дашдамиров А.Ф.оглы. Национальная идея и этничность. М., 1996, с. 34, 36.

18. Азербайджанская Республика, с. 494.

19. Там же, с. 537, 539.

20. Расулзаде М.Э. Воспоминания о И.В.Сталине – Восточный экспресс, 1993, № 1, с. 46. См. также: Султанбеков Б.Ф., Малышева С.Ю. Трагические судьбы. Казань. 1996, с. 119.

21. Звезда Востока (М), 1924, № 1, с. 20; «Обозвать азербайджанским погромщиком…». В кн.: Султанбеков Б. История Татарстана. Казань, 1995, с. 161-162.

22. Расулзаде М.Э. Ук. соч., с. 42; Гусейнов Ч. Доктор N. Кн. 2, М., 1998, с. 137.

23. Ətraflı məlumat üçün bax: Караев А. Азербайджанская эмиграция 1920-1930 гг. Канд. дисс. М., 1991; Центр хранения историко-документальных коллекций – ЦХИДК) – (Tarixi-sənədli Kolleksiyaların Caxlanma Mərkəzi – TSKSM), фонд 461, сийащы 1, иш 232, вяряг 20.

24. Rasulzade R. Mammad Amin Rasulzade. Founding Father of the First Republik/ – Azerbaijan İnternational, Autumn (Payiz) 1999, (7.3);

http://www.azer.com/aiweb/categories/magazine/73articles/73Rasulzade.html

25. Rassulzade M.E. L'Azerbaijan en lutte pour l`independance (Azərbaycan müstəqillik uğrunda mübarizədə). Paris. 1930.

26. Мамедзаде М.Б. Азербайджанское национальное движение. – Хазар, 1991, №1, с. 36, 37.

27. TSKSM, фонд 309, сийащы 1, иш 158, вяряг 79.

28. Yenə orada, фонд 461, сийашы 2, иш 97, вяряг 1-13. Əsli. Avtorizə edilmiş makina yazısı.

29. «Rusiya əsarətində olan xalqlar liqası – "Prometey" cəmiyyəti»ni Polşa Baş Qərargahının II bölməsi və Polşa XİN-in Şərq şöbəsi Y.Pilsudskinin bütün mühacirət qruplarının birləşdirilməsi və onlardan SSRİ-yə qarşı istifadə edilməsi ilə baglı tapşırığına əsasən, 1928-ci ildə Varşavada təsis edilmişdi. Təşkilata Azərbaycan, Don, Kareliya, Gürcüstan, Volqaboyu, Krım, Kuban, Şimali Qafqaz, Türküstan, Ukrayna və b. bölgələrin nümayəndələri daxil idi.

30. TSKSM, fond 461, siyahı 1, iş 329, vərəq 3; siyahı 2, iş
38. Bu məruzə Berlində (Resul-zade M.E. Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı. Berlin, 1936) və Varşavada (Resul-zade M.E. Literatura Azerbaydzanu. – Wschod-Orient, 1936, No: 2-3, p. 63-64) nəşr edilmişdi.
31. TSKSM, fond 461, siyahı 2, iş 78, vərəq 35, 36.
32. Yenə orada, vərəq 105, 106
33. Yenə orada, vərəq 116-117, 125, 126.
34. Yenə orada, iş 75, vərəq 5, 12. Rasulzade R. Op.cit.
35. Məsələn, bax: Yaqublu N. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, 1991.
36. Rəsulzadə M.E. Azərbaycan Respublikası. Bakı, 1990; Yenə onun. Stalinlə söhbətlərdən yaddaşda qalanlar. Bakı, 1991; Bu memuarlardan fraqmentlər rusca da çap edilmişdir: Расулзаде М.Э. Воспоминания о И.В.Сталине – Восточный экспресс, 1993, № 1, с. 41-59; 1994, № 1, с. 41-43) ; yenə onun: Azerbaycan şairi Nizami. Bakı, 1997; yenə onun: Əsrimizin Siyavuşu. Bakı, 1991; yenə onun: Əsərləri, cild 1 (1903-1909). Bakı, 1992 və başqaları.
37. Smit M. Göstərilən əsəri, s. 102.
38. //www.Mutalibov.ru/politic/tocka/karabah.shtm1. Qırmızı Ordu Bakıya Azərbaycan qoşunlarının 1920-ci il martın sonunda üsyan qaldırmış daşnaklara qarşı mübarizə aparmaq üçün Qarabağa cəmləşdiyi bir vaxtda daxil olmuşdu (Корнелл С. Конфликт в Нагорном Карабахе. В кн.: Азербайджан и Россия, с. 436).
39. Российская газета. 31.X.1996; Азербайджанская Республика, с. 7.

AZƏRBAYCANDA MİLLİ HƏRƏKAT

Azərbaycanda milli hərəkat ideya mənbələrinə görə Şərqin milli-azadlıq ideyaları ilə Qərbin mədəni-demokratik cərəyanlarını özündə birləşdirir.

Müsəlman və türk elementləri ilə məskunlaşmış, nə mədəni, nə də dini baxımdan Rusiya ilə heç bir ortaq cəhəti olmayan və Rusiyanın yalnız silah gücünə işğal edilmiş Qafqaz Azərbaycanı mənən heç zaman rus dövlətçiliyi ilə barışmayıb, çünki o dövlətçiliyin ənənələri, məlum olduğu kimi, müsəlman və türk aləminə ədavət üzərində qurulmuş, bunun da nəticəsində panislamizm və pantürkizm ideyaları bu aləmdə həmişə canlı maraq doğurmuşdur.

Zaman keçdikcə, cəmiyyət qüvvələri inkişaf etdikcə, get-gedə əhalinin daha geniş dairələri ictimai hərəkata qoşulduqca müsəlman Şərqinin başqa yerlərinə nisbətən milli hərəkat Azərbaycanda daha tez Avropa xarakteri almışdır.

Tarixən Şərq ədəbiyyatına Füzuli[1] (xristian erasının XV əsrinin sonlarında böyük türk şairi) kimi məşhur, parlaq ulduzlar vermiş Azərbaycan ədəbiyyatı artıq XIX əsrin əvvəllərində modernləşməyə başlayır. Böyük novator Mirzə Fətəli Axundzadə[2] anlaşıqlı xalq dilində yazdığı ölməz əsərləri ilə Azərbaycan cəmiyyətinə yeni təkan verir. O, yeni formalı yaradıcılığında (Müsəlman dünyasında ilk dram əsərlərini o yazmışdır) XVIII əsrin liberal-maarifçi ideologiyasından qaynaqlanan tam yeni ideyalar təbliğ edir.

Mirzə Fətəlidən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatı Qərb ideyalarına meyl etməyə və həyat hadisələrinə tənqidi yanaşmağa başlayır.

Mirzə Fətəlidən sonra liberalizm yönlü böyük şairlər, yazıçılar və dramaturqlar nəsli meydana gəlir və onlar öz qarşılarına xalqda Avropa anlayışlarına həvəs

yaratmaq, onun daxilində ictimai özfəaliyyət hissi oyatmaq vəzifəsini qoyurlar.

1875-ci ildə Bakı şəhərində (Azərbaycanın paytaxtı) Azərbaycan dilində ilk qəzet meydana gəlir; bu, Rusiyada nəşr olunan ilk türk-müsəlman qəzeti idi. Həsən bəy Zərdabinin[3] bu "Əkinçi" qəzetində Mirzə Fətəlinin maarifçilik ideyaları mütəmadi qaydada müdafiə edilirdi. Mirzə Fətəli və onun davamçıları "Əkinçi"yə qədər bu ideyaları mücərrəd şəkildə, müəyyən siyasi tendensiya olmadan yaydıqları halda Azərbaycanın ilk publisistinin yazılarında bu ideyalar konkret siyasi məqsədə xidmət edirdi. "Azərbaycanlılar müasir sivilizasiyadan bəhrələnməli və Avropa mədəniyyəti ilə ünsiyyətdə olmalıdırlar, əks halda həmişəlik əsarət altında qalmağa məhkumdurlar..."[4].

Mirzə Fətəlinin mücərrəd yazılarına səbrlə yanaşan çar hökuməti, ilk siyasi qəzetin istiqamətinə laqeyd qala bilməzdi. "Əkinçi" bağlandı. Onun redaktoruna Bakıda Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti yaratmağa da icazə verilmədi.

1905-ci ilə qədər Azərbaycan ictimaiyyəti çar senzurasının tikanlı pəncəsində idi. Yalnız çar ordusu Mancuriyada məğlub olduqdan sonra baş vermiş birinci rus inqilabı sayəsində azərbaycanlıların ictimai həyatında yeni dövr başlanır. Gündəlik qəzetlər və müxtəlif dövri nəşrlər meydana gəlir. Ədəbiyyat, musiqi və səhnə rəngarəng formalarda inkişaf edir. Mətbəələr açılır; müxtəlif ictimai-maarifçi cəmiyyətlər, siyasi dərnəklər və partiyalar təşkil olunur. Möhkəm zəmin üstündə dayandığını hiss edən ictimai hərəkat açıq-aşkar milli xarakter alır, bütün imperiyada liberal-inqilabi hərəkatla həmahəng olaraq həm ümumsiyasi islahatların həyata keçirilməsinə, həm də Rusiya ərazisində yaşayan müsəlmanlar üçün xüsusi milli-mədəni hüquqlara nail olur.

Həm də o vaxt cəmiyyətdə iki əsas təmayül özünü göstərirdi. Köhnə zadəgan təbəqələrindən çıxmış, universitet təhsili almış nisbətən yaşlı nəsil Rusiya liberalları ilə bir sırada addımlayır, əksəriyyəti milli tərbiyə görmüş gənc nəsil isə Rusiya ictimaiyyətindəki radikal və inqilabi cərəyanlara rəğbət bəsləyirdi.

Məlum antimüsəlman siyasəti yeridən Rusiya imperiyasının zülmü altındakı türk xalqları siyasi cəhətdən bir istiqamətdə, həm də öz aralarında sıx ideya-təşkilat əlaqələri yaradaraq fəaliyyət göstərirdilər. Ümumrusiya müsəlman hərəkatına müəyyən dərəcədə Azərbaycan cəmiyyətinin nümayəndələri rəhbərlik edirdilər.

Rusiya müsəlmanlarının siyasi cəhdlərini formalaşdıran iki tarixi fakt Rusiya müsəlmanlarının siyasi həyatının inkişafında iki mühüm məqamı müəyyənləşdirir: bunlardan birincisi 1905-ci ildə çağırılmış Nijni Novqorod qurultayı[5], ikincisi isə 1917-ci il Moskva qurultayıdır[6].

Taktiki cəhətdən rus liberalizmi ilə əməkdaşlıq şüarı altında keçən Nijni Novqorod qurultayı siyasi baxımdan milli-mədəni və mülki-hüquqi xarakterli tələblərlə məhdudlaşırdı. Moskva qurultayı isə Rusiyanın muxtar milli-ərazi vahidlərinə bölünməsi tələb olunan qətnamə qəbul etmişdi[7]. Həm birinci, həm də ikinci qurultayda siyasi formulirovkaları Azərbaycan nümayəndələri (birincisində – ilk Dövlət Duması Müsəlman Fraksiyasının sədri Ə.M.b. Topçubaşı[8], ikincisində – Azərbaycan milli-demokrat "Müsavat" partiyasının sədri M.Ə.Rəsulzadə) irəli sürmüşdülər.

Nijni Novqorod qurultayı keçirilən zaman təkcə qurultayın özündə deyil, həm də yerlərdə, yəni Azərbaycanda əksəriyyət liberalların tərəfində idi; Moskva qurultayında isə liberallar heç yada düşmürdü, əvəzində «rus inqilabi demokratiyası» deyilən koalisiyanın tərəfdarları var idi; lakin onlar demokratik Rusiyanın unitar quruluşuna dair tələbləri ilə azlıqda qaldılar. Əksəriyyət imperiya hüdudlarında yaşayan bütün millətlərin milli-ərazi baxımdan ayrılmasını tələb edən

inqilabi millətçilərin arxasınca getdi.

Nijni Novqorod qurultayında həlledici rol oynamış Azərbaycan inqilabi milliyyətçiliyini Moskva qurultayında «Müsavat» partiyası təmsil edirdi; bu partiya hələ Qafqaz müsəlmanlarının Bakıda keçirilmiş qurultayında (1917-ci ilin aprelində) öz proqramını açıqlayaraq tələb etmişdi ki, təkcə Azərbaycanın deyil, Rusiyanın hakimiyyəti altında olan digər türk millətlərinin də öz dövlətləri formalaşmalıdır[9].

"Müsavat" partiyasının xadimləri yaşlı nəsildən fərqli olaraq Azərbaycanın ilk rus inqilabı dövründə Rusiya ictimai fikrinin inqilabçı qanadına rəğbət bəsləyən gənc nəslinin nümayəndələrindən ibarət idi. Çarizmlə mübarizədə onlar inqilabi sosializmə, tam sadiq olmasa da, ən münasib müttəfiq kimi baxırdılar.

Ölkələrini kölə vəziyyətinə saldığına görə Rusiyaya nifrət bəslədikləri üçün bu gənclər dərin təxribati fəaliyyətlə məşğul olan ifratçı partiyaların taktikasını daha asanlıqla qəbul edirdilər.

İslamçılığın və türkçülüyün ideya ənənələrinin modernləşdirilmiş anlayışlarını özündə saxlamış milli ideologiyanın, xalqçı-sosialist yönlü sosial proqramın, bir də Azərbaycanın və bütün Qafqazın Rusiyadan ayrılmasına cəhd mənasında inqilabçı taktikanın birləşməsi kimi fəaliyyət göstərən müsavatçılıq qısa müddətdə Azərbaycan xalq kütlələrinin içində böyük populyarlıq qazanmışdı. Rusiya Müəssislər Məclisinə, Zaqafqaziya Seyminə, Azərbaycan Parlamentinə və hətta Bakı Fəhlə Deputatları Sovetinə seçki zamanı "Müsavat" partiyası və onunla blok yaradan qruplar həmişə böyük əksəriyyət təşkil edirdi. Bu andan etibarən, "müsavatçılıq" Azərbaycan milliyyətçiliyinin sinoniminə çevrilir.

Dirçəlmiş milli ədəbiyyatın yaydığı, müxtəlif yönlü ictimai-siyasi təşkilatların və cərəyanların müdafiə etdiyi, nəhayət, "Müsavat" partiyasının proqramında konkret siyasi formulirovka almış Azərbaycanın millətçilik-dövlətçilik baxımından öz müqəddəratını təyin

etməsi ideyası, ümumxalq tələbinə çevrilərək gerçəkləşmiş oldu. Azərbaycan Milli Şurası ümumxalq iradəsinə uyğun olaraq 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycanı müstəqil demokratik respublika elan etdi.

Azərbaycan Demokratik Respublikası cəmi iki il yaşadı. 1920-ci il aprelin 27-də o, sovet Rusiyasının hücumuna məruz qalaraq Qırmızı ordu süngülərinin gücünə "sovetləşdirildi". İşğalçı qüvvələrə qarşı mübarizənin gedişi bir qədər sonra təsvir ediləcək. İndi isə milli hökumətin mövcudluğu dövründə Azərbaycanın qazandığı bir sıra uğurlar üzərində dayanaq.

Bu nailiyyətlərin şərhinə keçməmiş bunları qeyd etməyi faydalı hesab edirik:

Müsəlman Azərbaycanı xristian qonşularına nisbətən çar rejiminin zülmünə daha çox məruz qalmışdır. Qonşu erməni və gürcülərdən fərqli olaraq azərbaycanlılar hərbi mükəlləfiyyət daşımır (etibarsız ünsürlər kimi), inzibati dövlət xidmətinə götürülmür (nadir istisnaları nəzərə almasaq), yalnız ümumvətəndaş hüquqları ilə məhdudlaşdırılır (Zaqafqaziya özünüidarə orqanlarında müsəlmanlar bütün qlasnıların yarıdan çoxunu təşkil etmək hüququna malik deyildilər) və süni şəkildə cəhalətdə saxlanılırdılar. Onlara ana dilində mətbuat buraxmağa icazə verilmirdi; hətta xeyriyyəçi-maarifçi xarakterli ictimai təşkilat yaratmaq da yasaq idi.

Qısa müddət ərzində Azərbaycan hökuməti mövcudluğu milli ruhun dirçəlməsi işində çox böyük əhəmiyyət kəsb edən 30000-lik ordu yarada bildi. Dövlət aparatı qaydaya salındı. Azərbaycan hökuməti mövcud qanunlar külliyyatını qüvvədə saxlamaqla yeni quruluşun və milli maraqların tələblərinə uyğun olaraq dövlət orqanlarını tədricən yenidən təşkil etmək siyasətinə üstünlük verirdi.

Milli hökumətin əsas diqqəti məktəb işinin və xalq təhsilinin təşkilinə yönəldilmişdi. Bolşeviklərin rəsmi statistikasına görə, çar hökuməti yıxılanda bütün Azər-

baycanda təxminən 62788 şagirdin təhsil aldığı 950 ibtidai məktəb var idi. 32 orta məktəbdə 2643 şagird oxuyurdu. Ali təhsil müəssisələri yox idi.

Azərbaycanda milli hökumət qurulanda isə əhalinin yalnız 6%-i savadlı idi.

Faktik mövcudluğunun ilyarımlıq müddətidə milli hökumət bu məktəblərin milliləşdirilməsi ilə məşğul olurdu. İbtidai məktəblər tam türkləşdirilmişdi. Milli azlıqların məktəblərində türk dili icbari fənn kimi tədris edilirdi. Milli proqramlı yeni orta məktəblər açılmışdı. Mövcud orta məktəblərdə də türkləşmə aparılırdı. Milli məktəblər üçün müəllim kadrları hazırlamaq məqsədi ilə Bakı, Ş əki, Qazax və Gəncə şəhərlərində yeni müəllim seminariyaları açılmışdı. Türkiyədən kişi və qadın müəllimləri gətirilməsi barədə razılıq əldə edilmişdi.

Tarix-fəlsəfə, fizika-riyaziyyat və tibb fakültələri olan universitet təsis olundu. Universitetin professorları xaricdən gəlmişdilər. Bütün Avropa elm mərkəzlərinə yüzdən yuxarı tələbə göndərilmişdi.

Xüsusi məqsədlə yaradılmış komissiya milliləşdirilmiş məktəblər üçün vəsaitlər - elmi-kütləvi nəşrlər, dərsliklər və s. tərtib və tərcümə edirdi.

Ölkənin bütün böyük inzibati mərkəzlərində dövlət məmurları hazırlayan xüsusi kurslar yaradılmışdı.

Əvvəldə qeyd edilmiş hərbi məktəblərdən başqa, Bakıda xüsusi polis məktəbi də açılmışdı.

Bolşevik statistikasına görə, 1920-ci ilin aprelində Sovetlər ölkəni işğal edəndə Azərbaycanda əhalinin artıq 10%-i savadlı idi.

Azərbaycan parlamentində rəhbər rol ideoloji səciyyəsi əvvəldə verilmiş "Müsavat" partiyasına məxsus idi.

"Müsavat" partiyasından başqa, milli azlıqların (erməni və rus) fraksiyaları istisna olmaqla parlamentdə sağ və sol cinahları təmsil edən digər partiyalar da vardı. "Müsavat"dan sağda dini "İttihad"[11] partiyası, solda isə sosialist bloku dururdu.

Bütün bu qruplar, ideoloji fərqlərinə baxmayaraq,

müstəqillik məsələsində həmrəy idilər ki, bu da xarici siyasət və dövlətin müdafiəsi məsələlərində xüsusi nümayiş etdirilirdi. Təkcə onu demək kifayətdir ki, parlamentdəki ovqatın son dərəcə liberal olmasına baxmayaraq hərbi qurumun büdcəsi oradan həmişə ruh yüksəkliyi ilə keçir, heç vaxt müzakirə edilmirdi.

Azərbaycan parlamentinin aqrar islahata dair qəbul etdiyi qərara görə torpaq fondunun çox kiçik bir hissəsi torpaq sahiblərində saxlanılır, qalanı isə xəzinəyə keçirilirdi. Xəzinə torpaqsız kəndlilərə məlum norma daxilində tam təmənnasız olaraq münbit torpaq sahələri verirdi. Bu sahələr tam şəkildə əkinçilərin mülkiyyəti idi. Başqa sözlə, xırda kəndli torpaq mülkiyyəti yaradılmışdı. Bu zaman yerin təkindəki sərvətə sahiblik hüququ istisnasız olaraq dövlətə məxsus idi.

Eyni zamanda geniş demokratik əsaslar üzərində zemstvo özünüidarələrinin təşkilinə dair başqa bir qanun da qəbul edilmişdi.

Xarici siyasət məsələlərində Azərbaycan milli hökuməti hər şeydən öncə yeni qurulmuş respublikanın beynəlxalq mövqeyinin möhkəmlənməsinə nail olmağa çalışırdı və böyük dövlətlərlə bağlı faktik olaraq buna nail olmuşdu[12]. Azərbaycanı de-yure tanımış İranla[13], eləcə də Türkiyə ilə sülh və dostluq müqavilələri bağlanmışdı.

Qonşu Qafqaz respublikalarına münasibətdə isə Azərbaycan milli hökuməti xüsusi sıx yaxınlaşma siyasəti aparırdı. "Müsavat" partiyası 1919-cu ildə özünün Bakıda keçirilmiş ikinci konqresində Qafqaz respublikalarının konfederativ ittifaqda[14] birləşməsi zərurəti haqqında qətnamə qəbul etmişdi. Azərbaycanla Gürcüstan arasında xüsusi hərbi-müdafiə ittifaqı bağlanmışdı[15].

Azərbaycan hökuməti həm Bakıda keçirilmiş Ermənistan-Azərbaycan, həm də Tiflisdə keçirilmiş Zaqafqaziya konfranslarında bu respublikaların konfederasiya şəklində birləşməsinə dair rəsmi təkliflə

çıxış etsə də, hər dəfə ermənilərin rədd cavabı ilə üzləşdi. Hətta Azərbaycan parlamenti iclaslarının birində Qafqaz respublikalarının ən sıx formada yaxınlaşması haqqında bəyannamə də qəbul etmişdi.

Rusiya bolşeviklərinin Bakıda həmişə öz fəallığı ilə seçilən təşkilatı olmasına baxmayaraq bir sosial doktrina kimi bolşevik təbliğatı Azərbaycanda uğur qazana bilmirdi.

Bakıdakı müsəlman fəhlələrinin böyük əksəriyyəti "Müsavat" partiyasının arxasınca gedirdi. 1917-ci il Rusiya inqilabının başlanğıcında Bakıda Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetinə seçkidə "Müsavat" partiyası bütün səslərin 70 %-ni qazanmışdı. Bolşeviklərin Azərbaycana gəlişi ərəfəsində isə, Kommunist Partiyası Zaqafqaziya Komitəsinin katibi Lominadzenin[16] təsdiq etdiyi kimi, Azərbaycan kommunistlərin sayı 300 nəfərdən artıq deyildi. Ancaq Azərbaycanda sosial baxımdan gücsüz olan bolşeviklər siyasi demaqogiyadan geniş bəhrələnirdilər. Bu barədə bir qədər sonra.

III

Sovetlər Azərbaycanı azərbaycanlılar üçün son dərəcə əlverişsiz bir şəraitdə işğal etmişdilər. Rus-bolşevik təcavüzü ilə mübarizədə Baltika dövlətlərinin maraqları Qərb məmləkətlərinin siyasi maraqları ilə üst-üstə düşdüyü, bu mübarizədə onlar həm mənəvi, həm də maddi cəhətdən dəstək gördükləri bir zamanda Qafqazda tam fərqli vəziyyət yaranmışdı. Bəlli səbəblər üzündən böyük dövlətlər Qafqaz respublikalarını vaxtında dəstəkləmədilər; birbaşa qonşulara - İran və Türkiyəyə gəlincə, onlar, xüsusən də Türkiyə, elə durumda idi ki, öz varlığı uğrunda mübarizədə bolşeviklərlə dostluq etməyə, hətta onlardan yardım almağa məcbur idi.

Belə bir şərait, xüsusən gənc, hələ möhkəmlən-

məmiş Azərbaycanın fəlakəti ilə nəticələndi. Türkiyənin Azərbaycanda sığınacaq tapmış siyasi mühacirləri qeyri-iradi olaraq Azərbaycanın "sovetləşməsinin" dəstəkçisinə çevrildilər. Yunanların sıxışdırdığı kamalçıların köməyinə getməli olan Qırmızı ordunun yolunda bolşeviklərin qəbul etmədiyi "müsavatçı" Azərbaycan dayanmışdı; bunu Moskvanın agentləri türkiyəli mühacirlərlə həmahəng şəkildə bütün yolayrıclarında təkrarlayırdılar ki, bu da qardaş xalqın taleyinə acıyan, hələ dünən ona yardım əli uzatmış ölkənin ictimai fikrində dərin iz buraxırdı.

Həmin böhranlı günlərdə bolşeviklərin apardıqları intriqa sayəsində Qarabağın erməni əyalətlərində üsyan alovlandı. Respublikanın əsas qoşun hissələri üsyanın yatırılmasına cəlb edildi. Fürsətdən istifadə edərək Qırmızı ordu müharibə elan etmədən və heç bir əsas olmadan 60000-dən artıq süngü ilə sərhədi keçdi və azsaylı Azərbaycan əsgərlərinin müqavimətini qırıb[17] 1920-ci il aprelin 27-də Bakını tutdu.

Qırmızı işğalçılar yenicə yaranmış respublikaya qarşı zorakılıqlarını bütün vasitələrlə ört-basdır etməyə çalışırdılar. Bu məqsədlə onlar bir tərəfdən, guya onları köməyə çağırmış Bakı fəhlələrinin üsyan qaldıracaqları haqqında yalanlar uydurur, digər tərəfdən isə, türk mühacirlərindən sui-istifadə edirdilər, onlarla əməkdaşlıq qurmaqla belə bir təəssüratın yaradılmasına nail olurdular ki, sovet ordusu doğrudan da Anadolunun köməyinə gedir və onların Azərbaycanı işğal etmək niyyətləri yoxdur, burada guya ölkənin milli müstəqilliyinə qətiyyən toxunmayan daxili çevriliş baş vermişdir.

Gerçək sovetləşmənin ilk addımları ona xas olan bütün keyfiyyətlərlə birlikdə əhalini ayıltdı və mislibərabəri olmayan yalanın dumanı dağılmağa başladı. Yerlərdə üsyanlar başlandı.

Repressiyalara və xəbərdarlıq tədbirlərinə baxmayaraq Bakı işğal edildikdən təxminən bir ay sonra,

1920-ci il mayın 26-da, Gəncədə üsyan qalxdı. Bu zaman 250 nəfərdən ibarət olan milli Azərbaycan ordusunun Gəncə alayının bir taboru və iki batareyadan ibarət 3-cü Nuxa alayının bəzi hissələri Gəncədə idi. Rusların isə şəhərin türklər yaşayan hissəsində 2500, ermənilər yaşayan hissəsində 500-ə yaxın qırmızı əsgəri və iki zirehli qatarı vardı. Milli hissələr ətrafında şəhər əhalisinin partizan dəstələri toplaşmışdı.

Üsyanın ilk günü beşsaatlıq qanlı mübarizədən sonra üsyançıların qələbəsi ilə başa çatdı. Qırmızı ordunun bütün hissələri tərksilah edilib əsir götürüldü. Şəhərdə dövlət müəssisələri və dəmiryol stansiyası üsyançıların əlinə keçdi. Gecə bolşevik zirehli qatarları stansiyanı alaraq şəhəri bombardman etməyə başladı. Həm Bakı, həm də Qazax tərəfdən bolşeviklər Gəncəyə 20000 nəfərlik ordu yeridərək ermənilərin köməyi ilə şəhəri mühasirəyə aldılar. Qeyri-bərabər döyüş başlandı. Əlverişsiz şəraitə baxmayaraq üsyançı əsgərlər xalq könüllülərinin və partizanların yardımı ilə fədakarcasına müqavimət göstərərək düşmənin şiddətli hücumlarını dəf edirdilər. İnadkarcasına və gərginliklə vuruşmalarına baxmayaraq üsyançılar məğlubiyyətə məhkum idilər. Küçələr dəhşətli ümumi qırğın səhnəsinə çevrilmişdi. Bir həftədən artıq davam etmiş bu mübarizədə, demək olar, hər bir küçəni, hər bir evi almaq üçün ayrıca hücum təşkil edilirdi.

Rəsmi sovet mənbələrinə görə bu müharibədə 8500 qırmızı əsgər həlak olmuşdur. Əhali arasındakı itki isə, belə ehtimal etmək olar ki, azı üç dəfə çox idi.

Qarabağda da belə bir üsyan baş vermişdi. Bir neçə gün davam etmiş inadlı və qanlı mübarizədən sonra üsyançıların bir hissəsi İrana, bir hissəsi isə Türkiyəyə keçməyə məcbur olmuşdu.

Zaqatala və Nuxa istiqamətində alovlanmış üsyan da eyni qəddarlıq və qanlı qırğınla yatırılmışdı.

Lənkəran meşələrində və Quba qəzasının dağlarında da bu cür qanlı üsyanlar olmuşdu. Sürəkli Lənkəran

hərəkatı işğalçılara xeyli başağrısı vermişdi. Lənkəran və Salyan şəhərləri uzun müddət üsyançıların hücum təhlükəsi altında qalmışdı.

Adı çəkilən üsyanların amansızlıqla yatırılmasına baxmayaraq Azərbaycanda üsyan hərəkatı həmişə olmuş, sovet hakimiyyətinin siyasi məqamlarının və iqtisadi eksperimentlərinin xarakterinə uyğun olaraq yalnız tempi və ölçüsü dəyişilmişdir. 1925-ci ildə Azərbaycan SSR-nin daxili işlər üzrə xalq komissarı Bağırov[19] Azərbaycan Kommunist (b) Partiyasının qurultayındakı məruzəsində ölkədəki antikommunist hərəkatından bəhs edərək sovet hakimiyyətinə qarşı 64 böyük silahlı çıxış olduğunu bildirmişdi.

I

Silahlı mübarizə və xalqın fəal hissəsinin, ilk növbədə kəndlilərin qəti müqaviməti gizli fəaliyyətə keçmiş milli qüvvələrin ardıcıl və fasiləsiz siyasi fəaliyyəti ilə həmahəng idi.

"Müsavat" partiyasının rəhbərlik etdiyi "Azərbaycanın İstiqlal Komitəsi" ölkə işğal edildikdən sonra buraxdığı bəyannamədə Azərbaycandakı sovet hakimiyyətini işğalçı və qəsbkar adlandıraraq xalqı itirilmiş müstəqilliyin bərpası uğrunda mübarizəyə səsləmişdi.

İqtisadi sahədə də hökumət orqanlarına güclü müqavimət göstərilirdi. Bu, başlıca olaraq kəndlilərin hökumətin göstərdiyi qədər toxum səpməkdən, kənd təsərrüfatı məhsullarını sabit qiymətlərlə satmaqdan imtina etməkdə, sovet kooperativlərinin boykot edilməsində, sovet kənd təsərrüfatı müəssisələrinə zərər vurulmasında, hökumətə məxsus taxıl anbarlarının yandırılmasında özünü göstərirdi. Bir qrup kəndlini Qarasaqqal kanalının şlüzlərini zədələdiklərinə və bunun nəticəsində kolxozlara və köçkünlərə məxsus əkin yerlərini su basdığına görə ittiham etmişdilər. Həbsxanalar vergi verməyən kəndlilərlə, partizanların köməkçiləri, ziyankarlar və digər antisovet ünsürləri ilə

ağzına qədər doldurulmuşdu. Pambıq yığımı kampaniyalarındakı çətinliklər kəndlilərin hökumətin niyyətlərinə qarşı necə böyük inadkarlıqla mübarizə apardığını əyani surətdə göstərirdi. Sovet qəzetləri kəndlilərin törətdiyi "sabotaj", "ziyankarlıq", kolxozçuların öldürülməsi faktları ilə dolu olurdu.

Azərbaycanın bir çox ziyalıları da texniki və iqtisadi sahələrin sabotajçıları kimi təqiblərə məruz qalırdı. Bu yaxınlarda xeyli müəllim şimala sürgün edilmiş, Bakıda 7 kooperativçi və iki müəllim güllələnmişdir[20].

Kiçik bir oçerkdə Azərbaycan xalqının bəşər tarixinə bəlli olan ən dəhşətli tiranlığa qarşı apardığı böyük mübarizənin bütün məqamlarını göstərmək mümkün deyildir.

Milli düşüncə sahibi olan gənclərin, ziyalıların, fəhlə sinfinin, kəndlilərin və bütün Azərbaycan əhalisinin ən geniş təbəqələri bu təşkilatın ətrafında birləşmişdi.

Azərbaycanda milli qüvvələrlə istilaçı rejim arasında ölüm-dirim mübarizəsi başlanmışdı.

1922-ci ildən başlayaraq, demək olar, hər gün Azərbaycanda kütləvi həbslər həyata keçirilirdi. Məhbusların bir qismi BSİ-nin (Baş Siyasi İdarənin – tərc.) rütubətli zirzəmilərində saxlanılır, bir qismi isə şimala, Azərbaycan şairlərindən birinin təbiri iilə desək, "buzlu cəhənnəmə" sürgün edilir.

1923-cü ilin avqustunda 2000-ə qədər müsavatçı həbs edilmişdi. Həmin il dekabrın əvvəlində tam təsadüfən gizli mətbəə aşkarlanıb və qeyri-leqal "İstiqlal" qəzeti müsadirə olunub. Bakıda tam 3 il Çekanın burnunun ucunda artıq 19-cu nömrəsini buraxmağa müyəssər olmuş gizli qəzet nəşr edilib. Nə Çeka agentlərinin ayıq-sayıq təqibi, nə də kütləvi həbslər bu qəzetin nəşrinə mane ola bilməmişdi. Elə həmin günlərdə həbs edilənlərə qarşı törədilmiş dəhşətli vəhşilik onların 10 günlük aclıq elan etmələrinə səbəb olmuşdu. Aclıq edənlər arasında həkimlər, müəllimlər, yazıçılar, şairlər, mühəndislər, tələbələr və bir çox

başqaları var idi. Həbs olunmuş dəstədən 50-60 nəfər görkəmli xadim Solovki düşərgəsinə göndərilmişdi.

Kütləvi həbslər 1924, 1925, 1926, 1927, 1928 və 1929-cu illərdə təkrar edilmişdi. Tutulanlardan bəziləri, məsələn, doktor Dadaş[21] güllələnmiş; bəziləri işgəncələrə dözməyərək dəli olmuş, qalanlar isə məlum "buzlu cəhənnəmə" yollanmışlar. Son illər güllələmə və məhkəməsiz cəzalandırma halları daha tez-tez baş verir.

Hazırda Solovkidə Azərbaycan koloniyası var; bu cəhənnəmə təsadüfən yolu düşənlər dəfələrlə onların qəhrəmanlılıqlarının şahidi olublar.

Vəhşicəsinə təqiblərə və amansız terrorlara baxmayaraq "müsavatçılar" gizli fəaliyyətlərini davam etdirmişlər. Bunu bolşeviklərin özlərinin ifadələri ilə təsdiq edə bilərik. Azərbaycan Sovet Respublikasının daxili işlər üzrə xalq komissarı, məşhur çekist M.C.Bağırov 1926-cı ildə Azərbaycan Kommunist (b) Partiyası Bakı təşkilatının 16-cı konfransının tribunasından "Müsavat" partiyasının gizli fəaliyyəti haqqında müfəssəl məruzə etdikdən sonra bəyan etmişdi ki, "hazırda Mərkəzi Komitənin dörd üzvü bizim Çekada saxlanılır. Onların hər biri bizim ən məsul müəssisələrimizə yol tapa bilirdi. Bizim iki istiqamətdə: Sovetlərdə çalışmaqla «Müsavata» işləməyin bir araya sığmaması haqqında göstərişimizə cavab olaraq onlar yekəxanalıqla deyirdilər: neynək, bu bizim üçün daha rahat və əlverişlidir" ("Kommunist", (1926) № 302).

***

Heç bir repressiyaya baxmayaraq Azərbaycanda milli ovqat kommunizmi get-gedə daha çox üstələyirdi. Millətin və dövlətin müstəqilliyi ideyası təkcə xalq kütlələrinin geniş təbəqələrinə deyil, kommunistlərin özlərinin ən mərhəm dairələrinə də nüfuz edirdi. Sovet Azərbaycanının ilk rəhbəri Nərimanovun[22] özündən tutmuş Azərbaycan Kommunist (b) Par-

tiyasının katibi Xanbudaqova[23] qədər hər cür təmayülçülüyün ana xətti "Mərkəz Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmamalıdır" tələbindən gəlib keçirdi. Amma bu tələb, əlbəttə, "mərkəzə" müntəzəm olaraq bu "qoçaqları" «"kiçik burjua" təsirinə uymuş ünsürlər» adlandırmağa və "hamısını Moskvaya çağırıb partiyanı onların tərəfdarlarından təmizləməyə" mane olmurdu. Son illər Azərbaycan Kommunist Partiyası dəfələrlə təmizləmələrə məruz qalmışdır və çox vaxt onu Moskvadan təyin edilmiş rus baş katiblər idarə edirlər.

Hətta kommunistlərin əvəzediciləri sayılan komsomolçular da Moskvanın göstərişlərinə kor-koranə tabe olmaqdan yayınırlar. Kommunist partiyasının Bakı təşkilatı katibinin məlumatına görə, yerli komsomolçuların 40%-i millətçilik meylinə münasibətdə etibarsız element kimi "təmizlənmişdir". O, xüsusi ürək ağrısı ilə qeyd etmişdir ki, sovet məktəblərində "müsavat dərnəkləri" açılmış, onların da fəal təşkilatçıları komsomolçular olmuşlar[24].

Bakı Sovetinin qurultaylarının birində daxili işlər üzrə xalq komissarı Bağırov demişdir ki, "müsavatçılar" hətta sovet və partiya orqanlarına da daxil ola biliblər. Hökumətin əlində "Müsavat" partiyası MK-sının təlimatı var idi, burada müəllimlərə göstəriş verilir ki, məktəblərdə milli özünüdərk ideyalarını yaysınlar və gəncləri rus-bolşevik rejiminə nifrət ruhunda tərbiyə etsinlər[25].

Kommunistlər arasında milli təmayülün olmasını sənədlər əsasında əyaniləşdirmək üçün Azərbaycanın partiya həyatından və bolşeviklərin mətbuatından götürülmüş bəzi faktlara müraciət edək:

Birinci dövrün silahlı üsyanları ümumən 1924-cü ildə tam yatırılmışdı. Bu işdə təkcə Qırmızı Ordunun maddi qüvvələri deyil, həm də kəndə təzyiqin zəifldilməsində və onlara (kəndlilərə) müəyyən dərəcədə iqtisadi azadlığın verilməsində özünü göstərən yeni iqtisadi siyasət rol oynamışdı. Tezliklə məlum oldu ki,

bütün yerli sovetlər və kooperativlər, sovet terminologiyası ilə desək, kiçik burjua və "qolçomaq" elementlərinin əlinə keçmişdir. Ticarətdə dövlət inhisarının ləğv edilməsi və ticarət azadlığının elan edilməsi tələbini irəli sürən hərəkat başlanmışdı. Kəndlilər bu tələbi təkcə sözlə ifadə etmir, öz arzularını həm də əməli qaydada həyata keçirərək dövlət müəssisələrini inkar etməyə - mallarını bazara çıxarıb sərbəst qiymətlərlə satırdılar.

Kəndli sinfinə qarşı yürüş başlandı.

Azərbaycan Kommunist (b) Partiyasının baş katibi Levon Mirzoyan[26] Bakıda etdiyi çıxışında ("Kommunist", № 302) o zaman bu sözləri demişdi: "Proletar Bakısı milli ruhlu Azərbaycan kəndlilərinin əhatəsindədir. Azərbaycan kəndliləri Bakını işğal edəcəkləri ilə hədələyirlər. Onlar Azərbaycanda proletar diktaturasına son qoymağa can atırlar".

1927 və 1928-ci illərdə "proletar diktaturasını" yaxınlaşmaqda olan təhlükədən qorumaq üçün bolşeviklər hücuma keçdilər; qərara aldılar ki, kənd sovetlərini arzuedilməz ünsürlərdən təmizləsinlər. Bu illərdə Sovetlərə seçkilər Azərbaycanda qanlı hadisələrlə müşayiət edilmişdi. "Səsi alınmış" kəndlilər bütün kommunistləri və onların namizədlərini sovetlərdən qovaraq özləri onların yerlərini tuturdular. Taxıl tədarükü zamanı da oxşar hadisələr baş verirdi.

İşğalçı hökumətin həyəcanını dərinləşdirən faktlardan biri də bu idi ki, hakimiyyətin kəndlilərə qarşı mübarizəsində Azərbaycan kommunistləri bitərəf mövqe tuturdular və kəndlilərlə mübarizə aparmaqdan imtina edirdilər. Azərbaycan kommunistlərinin əsas kadrlarının əksəriyyətinin elə həmin kəndlilər sırasından cəlb edilliyi nəzərə alınsa, məsələ bir qədər də aydınlaşar.

Moskva Azərbaycan Kommunist Partiyasını "təmizləmək" qərarına gəldi. ÜİK(b)P MK-nın 25 iyul 1925-ci il tarixli qətnaməsi ilə[27] Azərbaycan kommu-

nist partiyasını yenidən təşkil etmək, yəni mərkəzi, şəhər, qəza və kənd partiya komitələrinin bütün üzvlərini kənarlaşdırıb onları Moskvadan təyin olunmuş şəxslərlə əvəzləmək haqqında qərar qəbul edildi[28].

O zaman Moskva və Bakıda çıxan qəzetlər bu hadisəyə həsr olunmuşdu. Məsələnin müzakirəsində görkəmli kommunist xadimlər iştirak edirdilər. Əsas hücum Bakı partiya təşkilatına yönəlmişdi. O, bolşevizmdən yayınmaya, millətçiliyə, Azərbaycanın mərkəzi və qəza komitələrində kiçik burjua ideologiyasının güclənməsinə qarşı mübarizə aparmamaqda ittiham olunurdu. Bu, azmış kimi həmin təşkilat millətçilərə və mülkiyyətçilərə himayədarlıq da edirmiş.

Həbib Cəbiyev[29] Bakıda türk dilində çıxan "Kommunist" qəzetində (№№ 183 və 184) yazırdı: "...NEP-in (rus dilindəki «Novaya ekonomiçeskaya politika» - «Yeni iqtisadi siyasət» sözlərinin baş hərfləri - red.) təsiri ilə güclənən xırda burjua ünsürlərinin mülkiyyətçilik və millətçilik hərəkatları kommunist partiyasının sıralarına təsirsiz ötüşə bilməzdi. Partiyamızda sağ təmayülü bu hərəkat yaradıb. Azərbaycan şəraitində bu təmayül millətçilik, xüsusən türk millətçiliyi formasında zühur edir. Bu hal gələcəkdə də davam edərsə, Azərbaycan "Müsavat" partiyasının təsiri altında qalacaq..."

Bu bəlaya qarşı zəruri tədbir kimi Cəbiyev Azərbaycan Kommunist Partiyasının rəhbər heyətini buraxmağı təklif etmişdi, çünki "Azərbaycanda millətçiliyin yaşamasına yalnız onlar imkan verirlər..."

Cəbiyev elə bu məqaləsindəcə yazırdı ki, hələ 1922-ci ildə millətçiliklə zəhərlənmiş kommunist ünsürləri Azərbaycanı burjua-demokratik respublikası elan etmək istəyirdilər.

1924-cü ildə Azərbaycan Kommunist Partiyasının baş katibi Əyyub Xanbudaqov partiyanın rəsmi taktikasından yayınaraq Azərbaycan müxalifətinə rəhbərlik etməyə başlamışdı. Onun qrupu Azərbaycana öz

daxili işlərində müstəqillik verilməsini tələb edirdi.

"Xanbudaqovçuluq" adını almış bu hərəkat təqibə məruz qaldı, Xanbudaqovun özü isə Azərbaycandan çıxarıldı[30]. Lakin "xanbudaqovçuluğun" kökləri dərində idi. 1925 və 1926-cı illərdə Azərbaycan Kommunist Partiyasını yenə də müxalifət dalğasına büründü. Bu dəfə müxalifət qrupuna MK-nın başqa bir məsul katibi - Mahmud Xanbudaqov[31] başçılıq edirdi. Özünün mətbu və kütləvi çıxışlarında o, Sovet Respublikaları İttifaqının Konstitusiyasına yenidən baxılmasını, müttəfiq respublikaları, o cümlədən Azərbaycanı idarə etmək sahəsində Moskvanın hüquqlarının məhdudlaşdırılmasını tələb edirdi.

1928-1929-cu illərdə Azərbaycan Kommunist Partiyasının məsul katibləri - Yusuf Qasımov[32] və Mirzoyan bütün rus məmurlarını Azərbaycandan çıxarıb yerli kadrlarla əvəzləmək, kəndliləri Moskva eksperimentlərinə qarşı mübarizədə dəstəkləmək məqsədilə azərbaycanlılarla ermənilərin blokunu yaratmışdılar.

Azərbaycan kommunistlərinin içərisində müxalifət təmayülləri yaşamaqda davam edirdi. Sonrakı illərdə də onların sayı çox idi. Y.Qasımovun, M.Zeynalovun[33], Atakişiyevin[34] və başqalarının qrupları vardı. Bu qrupların hamısı tam millətçi xarakterə malik, Azərbaycan millətçiliyini birmənalı şəkildə müdafiə edən Teymur Əliyevin[35] qrupu ilə əməkdaşlıq edirdi.

ÜİK(b)P MK özünün 31 oktyabr 1931-ci il tarixli qərarında xüsusi qeyd etmişdi ki, Azərbaycanda kommunist partiyası ideoloji və təşkilati baxımdan hələ möhkəmlənməmişdir.

Azərbaycan Kommunist (b) Partiyasının Baş katibi, Moskvadan təyin edilmiş Polonski[36] bu qərara haqq qazandırmaq üçün deyirdi ki, "yerli millətçiliyə son qoymaq lazımdır", çünki, onun sözlərinə görə, o, "Azərbaycanı Rusiyadan ayırmağa və müstəqil dövlət yaratmağa çalışır". Bu məqsədlə, onun məruzəsi əsasında partiya qurultayı «"Müsavat" partiyasına və

onun ideologiyasına qarşı təkcə ölkə daxilində deyil, həm də xaricdə fəal mübarizə aparmaq haqqında» qərar qəbul etmişdi.

Aydın məsələdir ki, partiya daxilindəki bütün bu təmayülləri Moskva həmişə amansızlıqla boğmuşdur. Yerli təşkilatları «millətçilik və xırda burjua mərəzi»ndən «təmizləməklə» məşğul olan ayrıca komissiyalar yaradılır, fövqəladə səlahiyyətli diktator baş katiblər göndərilirdi. Komsomolçuların 60%-i təşkilatdan xaric edilmiş, partiyada kəndlilərin say tərkibi 60%-dən 13%-ə enmişdi. Kəndlilərin bütöv bir təbəqəsi Sovetlərə seçki hüquqlarından məhrum edilmiş, "artıq" torpaq sahələri əlindən alınmışdı. Əvvəllər 80%-i kəndlilərdən ibarət olan kooperativləri indi onlardan təmizləyirdilər.

II

"Xırda burjua millətçilik epidemiyası" işğalçı rejimin təkcə siyasi istinadgahına, yəni Azərbaycan Kommunist Partiyasının sıralarına deyil, ölkədə kommunizmin bütün ideoloji baza sisteminə təsir göstərir. Hesab olunur ki, nə məktəbdə, nə mətbuatda, nə də ədəbiyyatda kommunist rejimi hələ də tam təmin olunmamışdır.

Əvvəldə qeyd etmişdik ki, sovet hakimiyəti həm məktəblərdə, həm də komsomolçular arasında "müsavatçılıq" agentləri aşkarlamışdı.

Hələ 1928-ci ildə zirək kommunist R.Axundov[37] məktəbi etibarsız müəllimlərdən "təmizləmək" istəyirdi, lakin "sədaqətli kadrlar" çatışmadığına görə onun planları həyata keçməmişdi.

Əyalətdən gəlmiş tələbələr dəfələrlə nəyin bahasına olur-olsun ali təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi tələbi ilə kəskin nümayişlər təşkil etmişdilər, sovet müəssisələrinin həm dil, həm də kadr mənasında milliləşdirilməsi tələbi, ümumiyyətlə, Azərbaycanda

tələbələrin ən təsirli şüarlarındandır.

Ədəbiyyat sahəsində də vəziyyət belədir: sovetləşmənin onuncu ilində məlum oldu ki, Azərbaycan ədəbiyyatı bütövlükdə "xırda burjua millətçilərinin" əlindədir. Təqib vəziyyətində olmasına baxmayaraq, bütün siniflərin fövqündə dayanan milli poeziya proletar sinfinin ədəbiyyatına üstün gəlirdi. Kommunistlərin sırasından yetişən istedadlı gənc şairlər əsərləri əldən-ələ gəzən millətçi şairlərin təsiri altına düşürdülər. Gənclər gizli surətdə əsərlərini populyar şair Cavidə[38] təqdim edib onun xeyir-duasınıalmaq istəyirdilər[39]. Bolşeviklər buna qarşı "mənəvi terror" vasitəsilə mübarizə aparmaq qərarına gəlmişdilər. Yazıçıların qurultayları çağırılır və orada "Sovet hakimiyyətinə münasibətdə loyal olmayan əks-inqilabçı yazıçılara qarşı" qərarlar qəbul edilir, onlara lənət oxunurdu.

Məşhur qurultayların birində (oktyabr 1929-cu il) xalq maarif komissarı M. Quliyev[40] bolşeviklərin "cığırdaş" adlandırmağa meylli olduqları xalqçı ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələrinin adlarını sadalayaraq onlar haqqında deyirdi: "...Bu insanlardan bizə yoldaş olmaz. Onlar hələ heç bir məsələdə burjua-liberal yanaşmadan və anlayışdan xilas olmayıblar[41]. Onlar elə bilirdilər ki, Oktyabr İnqilabı çarizmi devirdikdən sonra kapitalistlərə (oxu: Azərbaycan xalqına - M.Ə.Rəsulzadə) Azərbaycanın ağası olmaq imkanı verəcək". Ümidləri boşa çıxdı. Millətçilərlə bahəm xüsusən ədəbiyyat cəbhəsində qüvvələrini bizə qarşı birləşdirdilər"[42].

M.Quliyev elə bu qurultaydaca Azərbaycanda kommunistlərin kitablarının oxucu kütləsi arasında uğur qazanmadığını sübuta yetirən statistik material açıqamışdı. Buradan o, belə nəticə çıxarırdı: "Elə buna görə də kommunizmdən, kolxozdan, sovxozdan və s. yazan yoxdur. Hamı oxucuların zövqünü oxşamaq üçün burjua əsərləri yazır". Təkcə "cığırdaşlar" deyil,

hətta "millətçilərin təsiri altına düşmüş proletar yazıçıları da" belə edirlər.

Quliyevin bəyanatının təsdiqini biz 5 oktyabr 1929-cu il tarixli "Kommunist" qəzetindəki bir məqalədə görürük. Orada deyilir: "Azərbaycanda əməkçi sinfin sıralarından çıxmış yazıçı və şairlərin sayı artır. Düzdür, bu nəsil "Müsavat"ı tanımır, lakin milli ədəbiyyatın Cavad kimi nümayəndələri, Rusiyanın proletar ədəbiyyatında təsadüf edilən hakimmillətçilik şovinizmi ruhundakı çıxışlardan bəhrələnərək Azərbaycan proletar ədəbiyyatında cəlbedici millətçi əsər nümunələri yaradırlar. Nəticədə Azərbaycan proletar mühitinin gənc yazıçıları Rusiya təhlükəsinə qarşı yazmağa, müsavatın müstəqil Azərbaycan şüarını ideallaşdırmağa başlayırlar. Almas[43], Adil[44], Mişfiq[45], Hüseynzadə[46] və başqaları kimi güclü proletar şairləri qatı millətçiyə çevrilərək Proletar Yazıçıları İttifaqından çıxmış[47], hətta kommunist partiyasının sıralarını da tərk etmişlər. Onlar Cavadla birlikdə Azərbaycanın üçrəngli milli bayrağını vəsf etməyə başlamışlar...".

III

«NEP» dövründə Sovet hakimiyyəti kommunist rejiminin müəyyən qədər zəifləməsinə yol verir, kənd əhalisinin zirək və iqtisadi baxımdan bacarıqlı hissəsi olan "qolçomağın" "varlanmasına" səbirlə yanaşır, müəyyən hədd daxilində özəl tacir və sahibkarların fəaliyyəti ilə barışırdı; o zaman inqilabi qüvvələr və təşkilati hazırlıq tədricən dirçəlirdi və Azərbaycanda antisovet işi daha "dinc" formalarda cərəyan edirdi. Həmin dövrdə inqilabi azadlığın fəallığı özünü daha çox ideoloji formada göstərirdi.

Əsas milli-demokratik prinsiplərin bir qədər əvvəl haqqında danışdığımız ideya hücumu da elə həmin dövrə uyğun idi. Lakin sovet siyasət xəttinin kəskin dəyişməsi Azərbaycan xalqının taktikasında da kəskin

dəyişikliyə səbəb oldu.

Beş il müddətində Sovet İttifaqının müdhiş sənayeləşmə planının tətbiqi və onunla əlaqədar məcburi taxıl tədarükü kəndlilərin müqaviməti ilə üzləşdi: onlar taxılı sabit qiymətlə satmaqdan imtina edirdilər. Hökumətin güc işlətməsinə isə onlar kommunistləri, taxıl tədarükü agentlərini öldürməklə cavab verirdilər. Kütləvi həbslər, saysız-hesabsız ölüm hökmləri çıxaran xüsusi məhkəmə prosesləri başlandı.

Bolşeviklər «kənd təsərrüfatının başdan-başa kollektivləşdirilməsi» deyilən tədbirə əl atanda kəndlilərin əsl üsyanları başlandı. 1929-cu ilin sonundan 1931-ci ilin axırına qədər Azərbaycanı qanlı hadisələr bürümüşdü; dövlət tərəfdən nizami ordunun iştirak etdiyi əsl savaşda üsyançılara qarşı boğucu qazlardan və aeroplanlardan istifadə olunurdu.

Dağlarda gizlənən partizanların sayı narazı kəndlilərin onlara qoşulması sayəsində artırdı. Zaqafqaziya Sovet Respublikaları Federasiyasının başçısı Eliavanın[48] "üsyançılar hərəkatın geniş dalğası"[49] adlandırdığı xalq hərəkatı başlandı və bütün Azərbaycana yayıldı.

Ölkənin müxtəlif hissələrində - Göyçayda, Ağdaşda, Gədəbəydə, Qarabağda, Zaqatalada, Nuxada, Gəncə rayonunda, eləcə də Naxçıvanda, Vedibasar və Dərələyəz rayonlarında böyük hadisələr baş vermişdi. Nuxa, Şuşa, Zaqatala, Ağdaş şəhərlərini və digər böyük yaşayış məntəqələrini üsyançılar bir neçə gün əllərində saxlamışdılar. Körpülər partladılır, dəmir yollarında hərəkəti dayandırılırdı. Məsələn, Culfa-İrəvan dəmir yolunda tam bir həftə fasilə yaranmışdı. Qatarları zirehli qatarlar müşayiət edirdi. Bakı-Gəncə xəttində qatarlara hücum halları baş verirdi. Yevlax körpüsünün mühafizəsi gücləndirilmişdi. Üsyançıların ümumi sayı 10000-ə çatmışdı.

Bolşeviklər üsyanlara qarşı təsvirolunmaz amansızlıqla mübarizə aparırdılar; onlar xalq hərəkatını qan

içində boğmaq istəyirdilər. Kəndləri yandırılb qarət edirdilər. Güllələnənlər arasında parlamentin keçmiş üzvlərindən Əli bəy[50], Əşrəf bəy[51], Həmdulla Əfəndi[52], baş ruhani şəxs – Şeyxülislam[53] Qəni və bir çox başqaları vardı. Həbslərin, sürgünlərin, məhkəməsiz divantutmaların sonu görünmürdü. Həbsxanalar ziyalılarla ağzına kimi doldurulmuşdu. Məhbusları kütləvi surətdə Rusiyaya sürgün edilirdilər; bu vəziyyət ümumən bu günədək davam edir.

Camaat təlaş içində məskunlaşdığı yerləri tərk edirdi, o qaçanların çoxu indi də İrandadır, o bədbəxtlərin dözülməz vəziyyəti haqqında ətraflı məlumatla Azərbaycan nümayəndə heyətinin 1930-cu ildə Parisdə Millətlər Liqasına ünvanlanmış memorandumda tanış olmaq mümkündür.

Bolşeviklər əvvəlcə üsyan faktını rəsmən təkzib edərək baş vermiş hadisələrin üstündən uzun müddət sükutla keçsələr də, nəhayət, "üsyan hərəkatı" haqqında həqiqəti tam açıqlığı ilə etiraf etməyə məcbur oldular. Ona görə "tam açıqlığı ilə" deyirik ki, sovet dövlət xadimləri öz çıxışlarında bu hadisələrdən danışarkən "antisovet", "antikolxoz", nəhayət, "antipartiya" hərəkatı terminlərini işlədir, "üsyan" sözündən cidd-cəhdlə yayınırdılar. Bu müqəddəs söz, axır ki, onların dillərindən eşidildi. Sovet Zaqafqaziya Federasiyasının başçısı Eliava Tiflisdə Kommunist Partiyasının Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin plenar iclasında Zaqafqaziyada siyasi vəziyyət haqqında ətraflı məruzə ilə çıxış etmişdi. Onun dediyinə görə, "bütövlükdə Sovet İttifaqının heç bir yerində bu dərəcədə kəskin vəziyyət olmamışdır". Bu kəskinlik ələlxüsus kənddə nəzərə çarpırdı. Kənddəki vəziyyətin təsvirini verən sovet məmurlarından biri Zaqafqaziya respublikaları üzrə müəyyən təsnifat aparışdır. Məlum olmuşdur ki, "Gürcüstan gözləmə mövqeyindədir, türk rayonlarında vəziyyət ağır, Tiflis bölgəsində, Ermənistanda, məsələn, Zəngəzur, Qarayazı kimi rayonlarda,

Dilican və Lori-Bəmbək bölgəsinin bir hissəsində daha mürəkkəb, Azərbaycanda isə xeyli ağırdır. Azərbaycanın Naxçıvan, Zaqatala və Nuxa bölgələrini üsyan hərəkatı dalğası bürümüş, bir çox yerlərlə əlaqə kəsilmişdir. Bütün bunlara bizim düşmənlərimiz – Azərbaycandakı güclü qolçomaqlar və xarici təsir rəhbərlik edir".

İşğalçı sovet rejimi əleyhinə üsyan hərəkatında xalqın bütün təbəqələri birləşmişdi. Görün, Eliava bu barədə qəzəb və həyəcan dolu necə ifadələr işlətmişdir: "Orta təbəqə ünsürləri onun təsiri altına düşməyincə qolçomaq özlüyündə qorxulu deyil. Təəssüf ki, biz muzdur-yoxsul və ortabab kütlələri bu təsirə qarşı qoymaq üçün çoz az iş görmüşük". "Hazırda kənddə bütün antisovet qüvvələrin – qolçomaqların, keşişlərin, mollaların, menşeviklərin, daşnakların, müsavatçıların və başqalarının riqqətli birliyi müşahidə olunur..."

Təxminən üç il bu cür fövqəladə hadisələr Azərbaycanı başına götürmüşdü. Ölkənin bütün dağları xalq üsyanı alovuna qərq olmuşdu. Məmləkətin ən yaxşı oğulları Moskva müstəbidlərinin şeytani bədheybət eksperimentlərinə tabe olub şərəfsiz qul kimi məhv olmaqdansa, mübarizədə şərəflə ölməyi üstün tuturdular.

Axı Azərbaycan və bütövlükdə Qafqaz şəraitində "qolçomaqların bir sinif kimi ləğv olunması" əsas xalq kütləsinin hamılıqla məhv edilməsindən başqa bir şey deyil. Axı Azərbaycanda kənd əhalisinin 60 faizi "qolçomaqsızlaşmaya" məruz qalan şəxslər kateqoriyasına aiddir. Nəzərə alın ki, burada təkcə kənd təsərrüfatı deyil, həm də heyvandarlıq kollektivləşdirilirdi.

Azərbaycanda, eləcə də bütün Qafqazda heç zaman icma əkinçiliyi institutu olmayıb. Bu, Rusiya həyatına xas olan hadisədir. Üstəlik, eksperimentlər 70 faizi qeyri-azərbaycanlı olan sovet məmurlarının əli ilə həyata keçirilirdi. "İnqilabın" məcburi gücü isə ruslardan –

işğalçı qırmızı ordudan ibarət idi.

Belə bir şəraitdə kəndli sinfinin "antikolxoz" çıxışları təkcə antisovet deyil, həm də antiişğalçı, yəni antirus xarakteri daşıyırdı. Sosial-sinfi məqam milli maraqla tam üst-üstə düşürdü. Müəyyən edilmişdir ki, üsyançılar təkcə kollektivləşmənin ləğvini deyil, həm də milli hakimiyyətin bərpasını tələb edirdilər. Yerli qırmızı ordu əsgərlərinin dəstə-dəstə üsyançıların tərəfinə keçməsi, milisin heç vaxt etibarı doğrultmaması və hətta yerli kommunistlərin partizanlara qoşulması faktı məgər bizim müddəamızın ədalətli olduğunu təsdiqləmirmi? Zaqafqaziyada partiya iclaslarında çıxış edən sovet natiqləri dəfələrlə bu "kədərli" hadisəni xatırlatmışlar. Onlardan biri (Çaplin)[54] kommunist partiyasının «kənddəki kadrlarından» bəhs edərkən onların son hadisələrdəki davranışlarını açıq-aşkar "biabırçılıq" adlandıraraq demişdir: "Nuxada ağır anlarda bir çox kommunist və komsomolçuların bizə xəyanət edib açıq şəkildə düşmən tərəfə keçməsi bizi bir daha vurğulamağa vadar edir ki, kənddə partiyanın əsas özəyinə "yalnız son döyüşlərdə sınanmış və mətinləşmiş şəxslər" seçilməlidir[55]. Sovet natiqlərinin komsomolçuların satqınlıq faktı haqqında dedikləri dağlara çəkilib onları təqib edən çekistlərlə mərdliklə döyüşən, öz ürəklərinə sıxdıqları son gülləyə qədər müdafiə olunan 10 komsomolçunun qəhrəmanlığı barədə bizim söylədiklərimizin həqiqət olduğunu sübut edir[56].

Bu qırmızı əsgərləri, milis işçilərini, yoxsulları, ortababları, kommunistləri və hətta komsomolçuları onda, elə indi də "qolçomaqla", "sinfi düşmənlə" birlikdə mübarizə aparmağa, dağlardakı partizanlara, sovet mətbuatının termini ilə desək, "quldurlara" qoşulmağa nə məcbur edir? Tiflisdə Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin iclasında çıxış etmiş Azərbaycan Kommunist Partiyasının katibi "yoldaş" Gikalonun[57] sözlərinə qulaq assaq, təsdiq etməliyik ki, bütün bunla "Müsa-

vat"ın işidir. Bu Azərbaycanda antisovet üsyançı hərəkatın ilhamvericisi "müsavatçılıq"dır.

Azərbaycan milli hərəkatının sinonimi kimi "müsavatçılıq" bütün bu hərəkatda, şübhəsiz ki, çox mühüm rol oynamışdır. Lakin məsələ sinonimsiz də aydındır - səbəb ümumi milli bədbəxtlik idi və indi də belədir. Ümumi milli etiraz isə bu səbəbin nəticəsidir.

Partizanlar Azərbaycanın milli bayrağını qaldırmışdılar.

IV

Azərbaycan milli hərəkatının çağdaş vəziyyətindən danışarkən, təbii ki, Azərbaycan mühacirətinə, ilk növbədə onun siyasi rəhbərliyinin apardığı ideya-təbliğatçılıq işinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Azərbaycan mühacirəti əsas etibarilə bolşeviklərin ölkəni işğal etdikləri birinci gündən başlayaraq ayrı-ayrı vaxtlarda ölkəni tərk etmiş müxtəlif təbəqələrdən ibarətdir. İlk mühacirlər respublikada yüksək siyasi mövqeyə malik olmuş şəxslər, yəni keçmiş nazirlər, deputatlar, zabitlər, məmurlar və ictimai siniflərin bəzi görkəmli nümayəndələri olmuşlar. Sonra isə işğalçıların repressiyası gücləndikcə mühacirlərin sırasına adi insanlar da əlavə edilmişdir. 1930-1931-ci illərdə kəndli üsyanları yatırılandan sonra əhali dəstə-dəstə İran və Türkiyənin yaxın əyalətlərinə köçməyə başladı. Bütövlükdə Azərbaycan mühacirlərinin sayı hazırda 10000 nəfəri keçmişdir.

Lap əvvəldən Azərbaycan mühacirətinin siyasi fəaliyyəti iki böyük məntəqədə: Parisdə və İstanbulda nəzərdə tutulmuşdu. Hələ milli hökumətin[58] vaxtında respublikanı Sülh konfransında[59] təmsil edən Azərbaycan nümayəndə heyəti Parisə səfər etmişdi. Hökumət devrildikdən sonra onlar orada öz siyasi təşviqat işlərini davam etdirirdilər. Azərbaycanın görkəmli siyasi xadimlərinin hamısı İstanbulda cəmləşərək vətənin hüquqlarını müdafiəsi və müstəqil Azərbaycan ideyasının təbliği məqsədilə müxtəlif siyasi təşkilatlar

və cəmiyyətlər yaratmışlar. İranın böyük mərkəzlərində - Tehranda, Təbrizdə və Rəştdə, habelə Avropanın, məsələn, Berlin kimi mərkəzlərində də belə qurumlar vardı.

1922-ci ilin əvvəllərinə qədər siyasi mübarizə fasilələrlə aparılırdı, təbliğat müntəzəm olmurdu. Həmin ilin başlanğıcında M.Ə.Rəsulzadə İstanbula gələn kimi (o, Rusiyaya sürgündən qaçmışdı) Azərbaycanın faciəsini təfsilatı ilə şərh edən, bütün vətənpərvərləri doğma xalqın pozulmuş hüquqlarının bərpası uğrunda mübarizə bayrağının ətrafında birləşməyə çağıran ilk kitab meydana gəlir. Bunun ardınca həmin müəllifin redaktorluğu ilə bütün türk, qismən də Qafqaz mühacirətinin ilk mətbu orqanı - iki həftədə bir dəfə nəşr olunan «Yeni Qafqasiya» jurnalı təsis edilir.

Azərbaycan mühacirətinin bu cür təsis olunmuş mətbu orqanı, artıq 14 ilə yaxındır, öz işini fasiləsiz davam etdirir. "Yeni Qafqasiya"nın başladığı işi hazırda Berlində 10 gündə bir dəfə çıxan "İstiqlal"[60] qəzeti də davam etdirir. Bu iki nəşr arasındakı müddətdə isə eyni siyasi proqramı dəstəkləyən, eyni redaksiya üzvlərinin iştirakı ilə, eyni siyasi proqramla "Azəri-Türk"[61], "Odlu Yurd"[62] və "Bildiriş"[63] adlı digər Azərbaycan nəşrləri də çıxmışdır.

Həmin proqram isə bunlardan ibarət idi:

1) Milli dövlətçilik ideyasının təbliği və Azərbaycanın itirilmiş müstəqilliyinin bərpası uğrunda mübarizənin qorunuması.

2) Bolşevizmin müəyyən bir ictimai-siyasi ehkam kimi tənqidi və müstəmləkəçilik istismarının ən pis forması kimi sovet dövlətinin milli siyasətinin ifşası.

3) Rusiya bolşevizminin işğalı altında olan ölkənin gündəlik həyatının sosial-siyasi cəhətdən təhlili əsasında siyasi məqamın tələblərinə uyğun növbəti mübarizə şüarlarını müəyyənləşdirən nəticələrin əldə edilməsi.

4) İnqilabi millətçilik ruhunda radikal-demokratik dünyagörüşü formalaşdıran yetkin sosial-siyasi proqramın hazırlanması və inkişaf etdirilməsi.

5) Sovet mətbuatının tənqid etmək və onunla polemikaya girişmək.

Dövri orqanlardan başqa, Azərbaycan nəşriyyatı eyni xarakterdə müxtəlif dillərdə 20-dən artıq adda, məsələn, "Azərbaycan Respublikası"[64], "Millətçilik və bolşevizm", "Müstəqillik uğrunda" (milli-inqilabi şeirlər məcmuəsi), "Panturanizm və Qafqaz probleminə dair"[65], "Qafqaz problemi"[66], "Müstəqillik və gənc nəsil" və s. kimi bir sıra kitab və kitabçalar nəşr edilmişdi.

Oxucuya Azərbaycan mühacir mətbuatı və ədəbi yaradıcılığının əsl önəmi barədə mühakimə yürütmək imkanı vermək üçün qeyd etmək lazımdır ki, bu mətbuat Vətəndə istənilən səmərəni verirdi və verməkdə də davam edir. Əsassız görünməsin deyə vəziyyəti sovet həyatından gətirilən faktlarla və bolşevik mətbuatından götürülmüş sitatlarla təsvir edək.

Azərbaycan haqqında hələ 1922-ci ildə İstanbulda nəşr edilmiş birinci kitab lazımı təəssürat oyatmışdı. Bakının və Tiflisin kommunist qəzetlərində kommunist mühitinin M.D.Huseynov[67] A.Q. Qarayev[68] və başqaları kimi məsul xadimləri qələmə sarılaraq səhifə-səhifə yer tutan silsilə məqalələr yazmağa, M.Ə.Rəsulzadənin müddəalarını «təkzib etməyə» başlamışdılar, «Müsavat hökumətinin vaxtında Azərbaycanın müstəqil olmadığını, onun azadlığının yalnız sovet rejimi dövründə təmin edildiyini sübut etməkdən ötrü dəridən-qabıqdan çıxırdılar. Stalinin yaxın adamı, o zaman Zaqafqaziyanı işğal etmiş 11-ci sovet ordusu qərargahının məsul üzvü və Rusiya Kommunist Partiyası dairə komitəsinin baş katibi olmuş S.Orconikidze Bakıda partiyaçılar auditoriyası qarşısındakı çıxışında demişdi: "Portfelimdə M.Ə.Rəsulzadənin kitabı var. "Müsavat" başqanı tələb edir ki, rus yoldaşlar Azərbaycandan getsinlər. Yox, onlar getməyəcəklər.

Onlar bizə sovetləşmənin işçiləri və əməkdaşları kimi lazımdırlar. Lakin eyni zamanda biz qüsurlarımızı aradan qaldırmalı və Azərbaycan müəssisələrini milliləşdirməli, türk yoldaşları işə cəlb etməliyik, amma ona görə yox ki, bunu Rəsulzadə tələb edib, yalnız ona görə ki, bu bizim birbaşa vəzifəmizdir. Azərbaycan bütün Ş ərq üçün nümunəvi respublika olmalıdır".

"Yeni Qafqasiya" meydana gələn kimi Bakı ilə İstanbul arasında fasiləsiz polemika başlandı. Tez-tez Tiflis də bu polemikaya qoşulurdu; zaman-zaman hətta mərkəzi sovet mətbuat orqanları da bu polemikada iştirak edirdilər. Adi qəzet məqalələrindən başqa, bolşeviklər «müsavatçıların» xaricdə çıxan azad mətbuatına qarşı əllərinə keçən digər lazımi vasitələrdən də istifadə edirdilər. "Sosialist vətəninə kapitalistlərin müdaxiləsini hazırlayan müsavatçıların iftirasına" qarşı xüsusi "fəhlə mitinqləri" səhnələşdirilərək burada etiraz qətnamələri qəbul edilirdi. Xüsusi təhdidlər vasitəsilə məhbuslardan "iflasa uğramış millətçilərin xaricdə apardıqları böhtançı təbliğatı" məhkum edən bəyanatlar alınırdı. Bakıda və digər yerlərdə fəaliyyət göstərən təşkilatların qurultayları və ümumi yığıncaqları adından Sovet İttifaqının xarici işlər komissarı yoldaş Çiçerindən tələb edilirdi ki. dost Türkiyə hökuməti müsavatçılara onun ərazisində antisovet nəşrləri yaymağı qadağan etsin və milli Azərbaycan mühacirətinin xadimlərinə sığınacaq verilməsin. Bu mənada Azərbaycan Kommunist Partiyası Bakı təşkilatının 16-cı konfransı səciyyəvi idi. Konfransın bütöv bir iclası (Bu konfrans haqqında hesabata Bakı qəzetlərinin 1925-ci il dekabrın son günlərində çıxmış müvafiq saylarında rast gəlirik) türk ziyalılarının sovet rejiminə qarşı qeyri-loyallığına, müsavatçıların gizli fəaliyyətinə, müəllimlərin millətçilik fəaliyyətinə və bütün bu günahlarda xarici təbliğatın, xüsusən "Yeni Qafqasiya" jurnalının roluna həsr edilmişdi. Natiqlər Azərbaycanın bəzi kommunistlərinin, məsələn, Rzayev[69] soyadlı birinin "Zarya Vostoka"nın səhifələrindəki çıxışına istinadən belə hesab edirdilər ki, Rzayev kimiləri «Yeni Qafqasiya»nın təsiri altına düşmüşlər. Rzayev həmin yazısında bildirirdi ki, "Bakı Komitəsi Azərbaycanı türkləşdirmək istəmir və o, yəni Bakı Komitəsi, bütövlüklə partiyadakı türk kadrlarına qarşı saymazlıq nümayiş etdirir...». Natiqlərdən ən qəzəblisi olan R.Axundov israr edirdi ki, Sovet hakimiyyəti Türkiyədən "iki ölkənin dostluq münasibətlərinə təhlükə yaradan bu orqanı" bağlamağı tələb etsin.

O zaman tam təsadüfən, xalis texniki səbəbdən "Yeni Qafqasiya" jurnalı bir müddət nəşrini dayandırmalı olmuşdu. Bakıda bunu əsl bayram kimi qarşılamışdılar. "Kommunist" qəzeti "Müsavatın" tam ləğv edildiyi haqqında təntənəli baş məqalə ilə çıxış etmişdi. Lakin o zaman məyus olmuş bolşeviklər sonralar təsəlli tapa bildilər. Mövcudluğunun 5-ci ilində Anqora (Ankara şəhərinin qədim adı - red.) hökumətinin qərarı ilə jurnal bağlandı. Əvəzində "Azəri-Türk", "Odlu Yurd"[70] jurnalları və sonralar "Bildiriş" qəzeti çıxmağa başladı. Onların hamısı daha böyük uğurla eyni işi görür, bolşevikləri əsəbiləşdirir və onların mətbuatının səhifələrində qızğın polemikalara səbəb olurdu.

Nəhayət, 1931-ci ilin sonlarına yaxın sovet diplomatiyası qələbə çaldı və yuxarıda adları çəkilən bütün nəşrlər İstanbulda fəaliyyətlərini dayandırmağa məcbur oldular.

Həmin vaxtdan etibarən azərbaycanlılar nəşriyyatlarını Berlinə köçürdülər. İndi ikinci ildir ki, burada eyni proqram və eyni redaksiya heyəti ilə "İstiqlal" qəzeti buraxılır, sovet mətbuatında eyni rəyləri doğurur.

Hazırda Azərbaycan bolşeviklərinin xüsusi olaraq müsavatçılarla polemika üzrə ixtisaslaşmış mütəxəssisləri var; keçmiş xalq təhsili komissarı M.Quliyev belələrindən biridir, o, mətbuat səhifələrində təkcə

"müsavat bölməsini" aparmır, həm də vaxtaşırı olaraq bu təlaşlı mövzu ilə bağlı xüsusi "əsərlər" buraxır.

Azərbaycanın hüdudlarından kənarda da Azərbaycan mühacirətinin xaricdə çıxan mətbuatına tənqidi məqalələr həsr edilir. Misal olaraq Edil-Ural[71] kommunisti A.İbrahimovun[72] "Qara mayaklar"[73] kitabını göstərə bilərik, burada o, türk antisovet mühacirətinin yazıları içində azərbaycanlıların əsərlərinə xüsusi önəm verir.

Bu nəşrlər bizə separatçı kimi düşmən münasibəti bəsləyən rus mühacirlərinin xarici mətbuatında da vaxtaşırı olaraq tənqid atəşinə tutulur və bu məqsədlə qəzet məqalələrindən başqa, rus dilində "Panturanizm haqqında" xüsusi kitabça da buraxılmışdır.

Hazırda "İstiqlal" adlı mübariz orqandan başqa, Berlin və İstanbulda xüsusi olaraq elmi-ədəbi xarakterli materialların araşdırılması ilə məşğul olan "Azərbaycan Yurt Bilgisi"[74] adlı elmi-ədəbi jurnal nəşrini davam etdirir.

Bundan əlavə, azərbaycanlılar Parisdə nəşr olunan, Qafqaz, Ukrayna və Türküstan xalqlarının milli maraqlarını müdafiə edən orqan - "Prometey"[75] jurnalında da fəal iştirak edirlər.

Azərbaycan mühacirətinin siyasi fəaliyyətinə Azərbaycan Milli Mərkəzinin rəyasət heyəti və "Müsavat" partiyasının xarici nümayəndəliyi rəhbərlik edir, onların hər ikisinin başında Azərbaycan Milli Məclisinin keçmiş sədri M.Ə.Rəsulzadə durur.

Mühacirətin başlıca məntəqələrində daha çox konspirativ xarakterli yerli siyasi təşkilatlar vardır. Bundan başqa, bəzi tələbə və xeyriyyə birlikləri də mövcuddur. Polşa, Türkiyə və İran ordularında xidmət edən zabit kadrları var idi. Türkiyə və İranın dövlət müəssisələrində müvafiq vəzifələr tutan ziyalı şəxslər - mütəxəssislər, eləcə də ayrı-ayrı azad peşə və elmi fəaliyyət nümayəndələri də var.

Bütün bu mühacirət qüvvələri bütün mühacirlər

kütləsi ilə birlikdə özlərində mübarizə ruhunu və azadlıq ümidini qoruyub-saxlayır, dünya hadisələri ilə yaxından maraqlanırlar; onların arasında döyüşən ölkədən çıxmış keçmiş yaraqlı partizanlar da çoxdur.

Əsas məskunlaşma yerlərində şəraitin primitivliyi ilə daha da qəlizləşən mühacirət həyatının ağır durumuna baxmayaraq imkan daxilində onlar öz milli həyatlarını yaşayır və milli tarixin xüsusi əlamətdar günlərində Vətəni yada salır, itirilmiş müstəqilliyi bərpa etmək uğrunda yorulmadan mübarizə aparacaqlarına and içirlər.

Azərbaycan mühacir təşkilatları digər Qafqaz xalqlarının eyni tipli təşkilatları ilə sıx əməkdaşlıqda fəaliyyət göstərirlər. Azərbaycan Milli Mərkəzi tərkibində həm gürcü təşkilatlarının, həm də Şimali Qafqazın dağ xalqlarının nümayəndələrinin olduğu Qafqazın Müstəqilliyi Komitəsinin işində fəal iştirak edir. Qafqazın Müstəqilliyi Komitəsi Qafqaz həmrəyliyi ideyasını təbliğ edir və Qafqaz respublikalarının konfederasiya əsasında İttifaqını yaratmağa çalışır. Bir az əvvəl haqqında danışdığımız, Parisdə nəşr olunan "Prometey" jurnalının təsisçisi də bu Komitədir və o həmin komitənin nəşridir.

Azərbaycan təşkilatı eyni zamanda rus-bolşevik istilasına qarşı mübarizə aparan xalqların hamısı ilə mümkün formalada əlaqə quraraq Rusiyanın əsarəti altında olan bütün xalqların Liqası - Prometey cəmiyyətinin işində də fəal iştirak edir. Qafqaz xalqlarından başqa, bu birliyə Ukrayna, Türküstan, Edil-Ural[76], Krım və digər xalqlar da daxildir.

V

Kommunist hakimiyyətinin və istilaçı sovet rejiminin sovetləşdirilmiş Azərbaycanın formaca milli mədəniyyətini istisnasız olaraq bütün milli (formaları) aradan qaldıran və onları vahid ümumittifaq, başqa sözlə, ümumrusiya anlayışı çərçivəsinə salan "proletar" məzmunu ilə doldurmaq niyyətinə baxmayaraq, hadisələrin

təbii axarı və Azərbaycan cəmiyyətinin potensial gücü hesabına bu "milli formalar" "milli məzmunu" yetərli dozada canına çəkir.

Hər şeydən öncə, başlıca olaraq xalq təhsilinin, ədəbiyyatın, teatrın və digər mədəniyyət qurumların inkişafını nəzərə almaqla, bolşeviklərin dövründə Azərbaycanda "milli formaların" hansı dərəcədə uğur qazandığını qeyd edək.

Hazırda bütün Azərbaycanda 1300-ə yaxın «tərbiyə evi» deyilən müəssisə var ki, burada hər iki cinsdən orta hesabla 44000 uşaq var; onlardan 23 000 nəfəri türkdür. İbtidai məktəblərin sayı isə 1600-ə çatır və burada 200 000-ə yaxın şagird təhsil alır; onların təxminən 110 000 nəfəri türkdür. Sayı 160-a yaxın olan ikinci dərəcəli məktəblərdə 23 000 nəfəri türk olan 44 000-dən çox şagird oxuyur. Azərbaycan Universitetinin indi müstəqil institutlara çevrilmiş fakültələrində və digər ali məktəblərdə, məsələn, ali texnika, ali aqronomluq institutlarında yalnız 4000 nəfəri köklü Azərbaycan türkü olan 12 000 tələbə təhsil alır.

Bundan başqa, yaşlılar üçün ümumtəhsil kursları da mövcuddur ki, burada savad öyrənənlərin sayı 441 000 nəfərdir; onlardan 200 000-ə qədəri türklərdir.

Bütün məktəblərdə rəsmi tədris dili türk dilidir. Bütün fənlər türk dilində tədris edilir. Milli azlıqların məktəblərində türk dili icbari fənn kimi tədris edilir; onu da qeyd etmək lazımıdır ki, bütün məktəblərdə rus dili də icbari fənn kimi öyrədilir. Yalnız ali təhsil müəssisələri istisnalıq təşkil edir, burada ali pedaqoji institutu çıxmaq şərti ilə qalanların hamısında dərslər rusca keçilir. Ali təhsil müəssisələrini türkləşdirmək məqsədilə bu yaxınlarda xüsusi qurultay çağırılmış və oada qəbul edilmiş qərara əsasən, bütün ali məktəblərin tədricən türkləşdirilməsi qəti şəkildə 1933-cü il martın 1-dək tam başa çatdırılmalı idi.

Xüsusi komissiyalar elm və texnikanın bütün sahələri üzrə xüsusi elmi sözlüklər tərtib etməyə və

elmi terminologiya sistemini yaratmağa başlamışlar. Elə bu məqsədlə də türklərdən ibarət elmi mütəxəssis kadrları hazırlanır.

1933-cü ilin əvvəlində Azərbaycanın əsas şəhərlərində əhalinin 70, ikinci dərəcəli şəhərlərdə 50, kəndlərdə isə 25%-i savdlı idi. Ümumən bütün ölkə üzrə savadlılıq faizi 50-yə çatır.

Milli ədəbiyyat və teatr sahəsində təbliğati material bolluğu içində Azərbaycan mədəniyyətinin müsbət aktivinə daxil olan qiymətli əsərlər də var. Azərbaycan səhnəsinin repertuarı zənginləşmişdir. Avropa xalqlarının, demək olar, bütün klassik pyesləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatı və tarixinin keçmişinə dair çoxlu materiallar çap olunmuşdur. Folklorla bağlı da çoxlu material toplanılaraq nəşr edilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərinin yeni çapı buraxılmışdır.

Bütün sovet publisistikasına və təşviqi ədəbiyyata təbii şəkildə kommunist ruhu hopdurulsa da, elmi və bədii ədəbiyyatın məzmunu kommunist zəhərinə bır o qədər də məruz qalmamışdır. Bolşevik tənqidçilərinin acı etirafına əsasən, Azərbaycan özünün proletar ədəbiyyatını yaratmaqdan hələ xeyli uzaqdır. Milli ədəbiyyat xadimlərinin stimulu isə tamam başqadır: məsələn, bir neçə il əvvəl Bakıda Azərbaycan ədəbiyyatının nəhəngi olan, görkəmli lirik şair Füzulinin[77] 400 illik yubileyi keçirilmişdir. Bununla əlaqədar, milli şairin yaradıcılığına həsr edilmiş xüsusi yubiley toplusu buraxılmışdır. Bu toplunun (Yeri gəlmişkən deyək ki, onu "Kommunist" qəzetinin redaksiyası nəşr etmişdi) ön sözündə qeyd olunurdu ki, bu nəşri buraxmaqda məqsəd hamıya bildirməkdir ki, "azərbaycanlılar, hətta kommunist mühitində də bəzi nadanların düşündükləri kimi, geridə qalmış, ibtidai xalq deyillər, əksinə, Azərbaycanın böyük keçmişi və klassik Şərqə Füzuli kimi görkəmli, parlaq ulduzlar bəxş etmiş tam mükəmməl ədəbiyyatı var».

İnkişaf etməkdə olan Azərbaycan ədəbiyyatının milli formasının, bolşeviklərin cəhdlərinə baxmayaraq, cəmiyyətin özünün potensial qüvvələri sayəsində milli məzmunla zənginləşdiyini biz əvvəldə qeyd edilən, haqqında bolşeviklərin tez-tez qaraqışqırıqla bəhs etdikləri digər faktlarda da görürük.

Təbiiliyi qapıdan qov, pəncərədən girəcək.

Beləliklə, rus-bolşevik istilasının qovduğu Azərbaycanının təbii milli mühiti müasir dövrün üç pəncərəsindən daxil olmaqdadır.

Azərbaycan milli mühacirətinin azadlıq bayrağını uca tutaraq, yorulmadan və haqq işinə sarsılmaz inamla Azərbaycanın müstəqil yaşamaq haqqını nəzəri cəhətdən müdafiə etdiyi bir zamanda və Azərbaycanın gizli fəaliyyət göstərən ideoloji rəhbərlərinin başçılığı ilə xalq kütlələrinin bu müstəqilliyin gerçəkləşməsi uğrunda fədakarlıqla qanlı mübarizə apardığı bir məqamda biz onu da görürük ki, Azərbaycan kommunistlərinin sıralarında daxili-psixoloji bir proses gedir və bu proses ümummilli məqsədə - Azərbaycanın müstəqilliyinə doğru öz yolu ilə gedən müəyyən insanların olduğunu üzə çıxarır.

Bu mənada Azərbaycan Kommunist Partiyasında müasir təmayülçülərin nəzəri mühakimələrinə nəzər salmaq yerinə düşər. Kommunistlər milli məsələnin idealist anlamına qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə məsələnin marksist anlamını inkişaf etdirərək müsavatçılarla polemikalar zamanı sübut edirdilər ki, vahid millətin formalaşdırılması üçün dil, mədəniyyət və din birliyi hələ yetərsizdir, bu əsaslar səbəbin məğzi deyil, onların özləri ümumi və birgə iqtisadi həyatın məhsuludur.

Gənc kommunistlər isə elə bu mühakimədəncə çıxış edərək millətçilərin əldə etdikləri nəticəyə gəlib çıxdılar. Azərbaycanın iqtisadi gücünü və maddi imkanını nəzərə alaraq onlar marksist prinsiplər və doktrinalar əsasında Azərbaycanın Rusiya tərəfindən iqtisadi is-

tismarına etiraz etməyə başladılar. Komsomolçuların 1927-ci ildə Bakıda keçirilmiş ümumazərbaycan qurultayında təmayülçü komsomolçular birbaşa soruşurdular:

"Neftimiz haraya gedir? Pambığımızın aqibəti necə olur? İpəyimiz, kürümüz və başqa nemətlərimiz haraya daşınır? Nəyə görə Azərbaycanın büdcəsi onun milli sərvətlərinə uyğun deyil?..."

D.Bünyadzadə və digər komissarlar başda olmaqla bir qrup Azərbaycan kommunisti Azərbaycanın xammalının ilk növbədə Azərbaycan sənayesinin ehtiyaclarına sərf edilməsi məqsədi baxımından müstəqil iqtisadiyyata malik olması mənasında sovet konstitusiyasına yenidən baxılmasına dair teza[77] irəli sürmüşdü.

Azərbaycan Kommunist Partiyasının 1928-ci ildə Bakıda keçirilmiş qurultayında Azərbaycan kommunistlərinin bu iqtisadi tələblərini səciyyələndirərkən Mirzoyan müəyyən əsaslara söykənməklə bəyan etmişdi ki, "bu iqtisadi tendensiya labüd olaraq siyasi müstəqilliyə, başqa sözlə, Rusiya proletariatı ilə hər cür əlaqəlnin dağılmasına aparıb çıxara bilər".

Vəziyyəti bu yerə çatdırmamaq üçün kommunist mərkəzçiliyi heç bir təbii amilə baxmayaraq Azərbaycanı Moskvanın iqtisadi əsarətində saxlamağa cəhd göstərir və bu məqsədlə süni tədbirlərlə Azərbaycanı yalnız xammal verən ölkəyə çevirir.

Sonluqda Azərbaycan millətçiliyinin hər üç növü üçün səciyyəvi olan mühüm bir cəhəti qeyd etmək lazımdır.

Həm mühacirətin millətçi ideoloqları, həm vətəndəki xalq mübarizləri, həm də kommunist mühitinin peşman olmuş nasionalları bir şeyi aydın dərk edirlər: mübarizəni uğurla apara bilmək üçün Qafqazın bütün xalqları birgə fəaliyyət göstərməlidirlər. Rusiyadan yalnız bütün Qafqazın ümumi səyi ilə qurtulmaq mümkündür.

Rusiyadan asılı olmayan Qafqaz Konfederativ İttifaqı - siyasi mühacirətin mətbu orqanlarının səmimiyyətlə və inadla müdafiə etdiyi şüar budur, o, eyni zamanda Azərbaycanın bütün təbəqələrində canlı əks-səda doğurur!

***

Bəli, mübarizə aparan təkcə azərbaycanlılar deyil. Sovet istibdadının qırmızı kabusu amansız təzyiqlə bütün Qafqaz xalqlarını əzməkdədir. Tarixin ağır qisməti onları birləşdirir. Sərt dərs həmrəylik öyrədir. Milli-həyati instinkt onlara siyasi maraqlarının eyni olduğunu xatırladır. Nəticə etibarilə qarşımızda Qafqazın xalq kütlələrinin qardaşlaşması mənzərəsi canlanır. Naxçıvanda - lazım olduğu an əlinə silah götürüb Ermənistan Respublikasına qarşı azadlığını müdafiə etmiş Vedi-Basarın özündə indi türk partizanları erməni drujinaçıları ilə birgə hərəkət edirlər. Müxbirlərimizin birbaşa ötürdükləri xəbərlərin, eləcə də sovet mətbuatının dolayısı ilə göstərdiyi faktların əsasında müəyyənləşdirilmişdir ki, Qafqazda bütün partizan dəstələri arasında taktiki əlaqə olmuşdur və indi də var. Qafqazın bütün millətlərindən olan partizanların nümayəndələrinin Zaqatala dağlarında qurultay keçirmələri haqqında yayılmış xəbər əsasız deyildir. Bu qurultayda Azərbaycan, Şimali Qafqaz, Gürcüstan və Ermənistan nümayəndələri iştirak etmişlər. Azərbaycandan daxil olan mötəbər məlumatlarda Qafqaz döyüşçüləri arasında millətlərarası həmrəyliyin mövcudluğunu təsdiqləyən bir sıra faktlar olduğu göstərilir.

Erməni qaçaqlarının türklərin, türk qaçqınlarının isə ermənilərin yanında gizlənməsindən daha mənalı nə ola bilər. Bəzi hallarda erməni kəndləri (məsələn, Vedi-Basarda Aynaroz kəndi), erməni partizanları ilə vətəndaş müharibəsindən qalma köhnə ədavəti nəzərə alaraq türk drujinaçılarını erməni drujinaçılarından

üstün tuturdular.

Faktlar Qafqaz İstiqlal Komitəsinin Qətnaməsində səsləndirilmiş bir fikrin həqiqət olduğunu sübut edir ki, "bütün Qafqaz xalqlarına üz vermiş ümumi bədbəxtlik, onların ümumi düşmənə qarşı birgə apardıqları ağır mübarizə, şübhəsiz, şüurlarda bütün Qafqaz xalqlarının tarixi talelərinin ümumi olması fikrinin təsdiqlənməsinə kömək edir", bu, doğrudan da, belədir. "Ümumqafqaz inqilabi psixologiyasının formalaşması» həqiqətdir və başlanmış mübarizənin bunsuz uğurla başa çatması mümkün deyildir" (həmin qətnamədən).

Qafqazın birliyi! Hazırda Qafqaz xalqlarını ilhamlandıran şüar budur.

Xalq kütlələrinin sağ qalmaq instinkti ilə anladıqlarını və əməli olaraq nümayiş etdirdiklərini Qafqazın rəhbər orqanları nəzəri baxımdan işləyib hazırlayırlar. Qafqaz İstiqlal Komitəsinin son günlər Qafqazda baş vermiş hadisələrlə bağlı qəbul etdiyi elə həmin Qətnamədə deyilir: "...Müstəqil Qafqaz Konfederasiyası şüarını önə çəkməklə, vətəndə təşkilatçılıq-təbliğatçılıq işini gücləndirməliyik".

Azərbaycan Milli Mərkəzi və "Müsavat" partiyasının Mərkəzi Komitəsi Azərbaycanda baş vermiş üsyanlarla əlaqədar qəbul edilən qətnamələrində "təşkilata aidiyyatı olan bütün şəxslərə və bütün vətənpərvərlərə ciddi surətdə təklif edilmişdir ki, Azərbaycanın müstəqilliyi barədə danışarkən eyni zamanda Qafqaz respublikalarının vahid İttifaqda birləşməsi zərurətini də təkrarlasınlar, çünki Azərbaycanın azad edilməsi yalnız bütün Qafqazın azad edilməsi ilə birlikdə mümkündür".

Azərbaycanın milli-inqilabi hərəkatının məsul orqanları bu fikri Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyinin elan edilməsinin 15-ci ildönümü münasibtilə xalqa ünvanlanmış müraciətlərində kifayət qədər təsirli ifadə etmişlər!

Qeydlər

1. Məhəmməd Füzuli (1494-1556) - Azərbaycanın lirik şairi.

2. Mirzə Fətəli Axundzadə (Axundov) (1812-1878) - yazıçı, maarifçi, filosof, Azərbaycan dramaturgiyasının banisi.

3. Həsən bəy Məlikov-Zərdabi (1837-1907) - iqtisadçı, publisist, dramaturq, Azərbaycan milli teatrının banisi.

4. Buradakı və sonrakı fərqləndirmələr və üçnöqtəli qısaltmalar orijinalda olduğu kimi verilir.

5. Ümumrusiya müsəlmanlar qurultayı 1905-ci ilin avqustunda Nijni Novqorodda keçirilmişdir. Qurultayın ən mühüm nətijəsi bu idi ki, orada Rusiya müsəlmanlarının "İttifaq-əl-müslimin" ("Müsəlmanların Biriliyi") təşkilatında birləşməsi haqda qərar qəbul edilmişdi.

6. Fevral inqilabından sonra Müsəlmanların ilk Ümumrusiya qurultayı 1917-ci il mayın 1-dən 11-dək Moskvada keçirilmişdir.

7. Bu qurultayın nümayəndələrinin bir hissəsi (Azərbaycan, Türküstan, Krım, Başqırdıstan, Çöl və ya Qazaxıstan əyalətləri) Rusiyanın milli-ərazi prinsipi üzrə qurulması, əsas hissəsi Volqaboyu tatarlarından ibarət digər qrup və Ş imali Qafqaz nümayəndələrinin bir qismi isə milli-mədəni muxtariyyətin lehinə çıxış etmişdilər. Qurultayın əksər hissəsi federativ quruluşa səs vermişdi.

8. Səhv: Əli Mərdan bəy Topçubaşi (Topçubaşov) (1862-1934) - hüquqşünas, jurnalist, naşir, I Dövlət dumasının deputatı, Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri, sonra Azərbaycan parlamentinin sədri. 1918-ci ilin payızından xaricdə olub. Paris Sülh Konfransında (1919-1920) Azərbaycan nümayəndə heyətinə başçılıq edib. (Burada heç bir səhv yoxdur: söhbət 1905-ji il avqustun 15-də keçirilmiş

qurultaydan gedir - red.).

9. Qafqaz müsəlmanlarının 1917-ci il aprelin 16-dan 22-dək Bakıda keçirilmiş qurultayı (sədr Topçubaşov) qətnamə qəbul etmişdi ki: Rusiyanın müsəlman xalqlarının maraqlarına cavab verən ən yaxşı dövlət quruluşu forması ərazi-federasiya əsasında yaradılan demokratik respublikadır; müvəqqəti hökumətin müharibəni ilhaqsız və təzminatsız başa çatdırmaq, ümumi demokratik idealları həyata keçirmək məqsədilə elan etdiyi Rusiyanın digər xalqları ilə yaxınlaşma proqramının icrasına beynəlxalq dəstək verilsin.

10.Azərbaycan ordusunda 8 piyadalar alayı, 3 süvari alayı, 3 artilleriya briqadası, süvari-dağ divizionu, topçular divizionu, 2 zirehli qatar, 6 zirehli avtomobil, 2 kanonerka və 8 hidroplan var idi. Hərbi zabit məktəbi (quru qoşunları, kavaler, artilleriya), mühəndislik məktəbi. Azərbaycan ordusu iki il ərzində bir sıra hərbi yürüşlər etmiş və uğurla başa çatan şiddətli döyüşlər aparmışdıdı. - Rəsulzadənin qeydi. Bu Avropa tipli mütəşəkkil orduda piyadalar alayının komandiri polkovnik İsrafil bəy İsrafilovun məlumatına görə, üç əlahiddə piyada batalyonu var idi. (İsrafil bəy. Azərbaycan ordusu haqqında xatirələr. - Qortsı Kavkaza. Kafkasiya Dağlıları (Paris), 1933, № 35-36, s. 19).

11."İttihad" (İttihadi-İslam - İslam Birliyi) partiyası - Azərbaycan partiyası. 1917-ci ilin sentyabrında Yelisavetpolda "Rusiyada müsəlmanlıq firqəsi - İttihad" ("Rusiya müsəlmanlarının Partiyası - Birlik ") adı ilə yaranmışdı. 1917-ci il noyabrın sonunda "İttihad" adlanmağa başladı. Azərbaycan sovetləşən zaman özünü buraxılmış elan edib faktiki olaraq bolşeviklərin tərəfinə keçmişdi.

12.Antantanın ali şurası Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini 1920-ci ilin əvvəllərində tanımışdı. Tezliklə Polşa, bir qədər sonra,

1920-ci ilin fevralında isə Yaponiya da (TSKSM f.461, s.2, v.101, v.6) Azərbayjanın müstəqilliyini tanımışdı.

13.Azərbaycan Respublikası ilə İran arasında müqavilə 1920-ci ilin martında Bakıda imzalanmışdı.

14.1918-ci il noyabrın 28-də Azərbaycan Respublikası ilə Şimali Qafqazın Dağlı Xalqları İttifaqı arasında ticari-iqtisadi əməkdaşlığı nəzərdə tutan müqavilə bağlanmışdı. Belə bir müqavilə 1918-ci il dekabrın 26-da Azərbaycanla Gürcüstan Respublikası arasında da bağlanmışdı.

15.Bu müqavilə 1919-cu ilin iyununda imzalanmışdı.

16.Lominadze Vissarion Vissarionoviç (1897-1935) - sovet partiya xadimi, 1930-cu ildə ÜK(b)P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin 1-ci katibi olmuşdur.

17.Baş Qərargahın polkovniki İ.-b. İsrafilovun fikrincə, Azərbaycan ordusu vaxtında bolşeviklərə qarşı mübarizə aparmaq üçün Dağıstanla sərhəddə jəmləşsəydi, ölkənin müdafiəsi təmin edilmiş olardı. "Müsavat"ın MK üzvü (hərbi şöbənin rəhbəri) qeyd edirdi ki, bu halda 11-ci qırmızı ordunun zəif intizamlı və pis təşkil edilmiş hissələri Azərbaycan sərhədlərini keçə bilməzdilər (İsrafil bəy. Göstərilən əsəri, s. 19).

18.Mətndə belədir.

19.Mətndə «əsgərlər» sözü azərbayjanja verilmişdir - red.

20.Mir Cəfər Bağırov (1896-1956) - sovet partiya və dövlət xadimi.

21.Kommunist, [1926], No: 302. Rəsulzadənin qeydi. "Kommunist" qəzeti (Azərbaycan dilində), AK(b)P MK-nın və Bakı Komitəsinin, Azərbaycan SSR MİK-in və Bakı Sovetinin orqanı idi.

22.Güman ki, Azərbaycan Dövlət Universiteti klinikasının həkimi Həsən Dadaşov nəzərdə tutulur.

23.Nəriman Nərimanov (1870-1925) - sovet dövlət, partiya xadimi, 1920-ci ilin mayından Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri.

24.Eyub (Eyyub) Xanbudaqov (1893-1937) - 1918-ci ildən bolşevik, Azərbaycan sovet partiya xadimi, bolşevik terminologiyasınana görə millətçi təmayülçülərin antipartiya qrupuna rəhbərlik etmişdir.

25.Kommunist, [1926], No: 302. Rəsulzadənin qeydi.

26.Kommunist, [1926], No: 302. Rəsulzadənin qeydi.

27.Mirzoyan Levon İsayeviç (1897-1939) - sovet partiya xadimi, 1925-1929-cu illərdə AKP MK-nın katibi olmuşdur.

28.Düzgün variant: 1929-cu il.

29.Pravda, [1929], №№ 165, 171, 175 və 178. Bakı "Kommunist"i, [1929], No: 183 və 184. Rəsulzadənin qeydi.

30.Düzgün variant: Həbib Cəbiyev (1899-1938) - Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması uğrunda mübarizənin iştirakçısı, Azərbaycan SSR-in partiya və dövlət xadimi.

31.Onu Moskvaya kommunist akademiyasında təhsil almağa göndərmişdilər, 1926-cı ilin yazında akademiyanı bitirdikdən sonra ÜK(b)P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsində işləmişdir.

32.Mahmud Xanbuqov 1926-cı ildə Moskvada partiya təhsilini başa vurduqdan sonra AK(b)P MK-ya işləməyə göndərilmişdi.

33.Yusif (Usuf) Qasımov (1896 - 1957-ci ildən sonra) - Azərbaycan sovet partiya və dövlət xadimi.

34.M.Zeynalov - Azərbaycan sovet partiya və dövlət xadimi.

35.İsrafil Atakişiyev (1900 - 1962) - Azərbaycan sovet partiya və dövlət xadimi.

36.Teymur Əliyev (1896 - 1938) - Azərbaycan sovet partiya və dövlət xadimi.

37.Polonski Vladimir İvanoviç (1893 - 1937) - sovet partiya və həmkarlar xadimi, AK(b)P MK-nın 1-

ci katibi, 1930 - 1933-cü illərdə ÜK(b)P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin katibi olmuşdur.

38.Ruhulla Axundov (1897 - 1938) - AK(b)P MK-nın katibi, 1924 - 1930-cu illərdə Azərbaycan SSR maarif komissarı.

39.Əhməd Cavad (ləqəb; tam adı: Cavad Məmmədəli oğlu Axundzadə) (1892-1937) - şair və tərcüməçi;

40.Kommunist, 24.X.1929, № 2756. Rəsulzadənin qeydi.

41.Mustafa Quliyev (1893 - 1938) - sovet partiya və dövlət xadimi, 1922 - 1928-ci illərdə Azərbaycan SSR maarif komissarı olmuşdur.

42.Kommunist, [1929] № 2764. Rəsulzadənin qeydi.

43.Kommunist, [1929] № 2765. Rəsulzadənin qeydi.

44.Almas İldırım - şair, repressiya edilib.

45.Adil Nicdetin - şair, repressiya edilib.

46.Düzgün variant: Müşfiq (ləqəb; əsl adı: Mikayıl Mirzə Əbdülqədir oğlu İsmayılzadə (1908-1939) - Azərbaycan sovet şairi.

47. Əli Mirzə Hüseynzadə (Hüseynzadə) - şair, şərqşünas, repressiya edilib.

48. Söhbət ya Azərbaycan Yazıçılar və Ş airlər İttifaqından (1922-ci ildə yaradılıb), ya da 1927-ci ildə təşkil edilmiş Azərbaycan Proletar Yazıçıları Jəmiyyətindən gedir.

49.Eliava Ş alva Zuraboviç (1883 - 1937) - 1921 - 1930-cu illərdə ÜK(b)P MK-nin Qafqaz bürosunun üzvü, Zaqafqaziya K(b)P Ölkə Komitəsinin üzvü, Gürcüstan XKS-nin sədri.

50.Zarya Vostoka, 16.VI.1930 və Bakinski rabochi (1930), №140. Rəsulzadənin qeydi. "Zarya Vostoka" - ÜK(b)P MK Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin, MİK və ZSFSR-nın orqanı, "Bakinski raboçi" - AK(b)P MK-nın və Bakı Sovetinin orqanı.

51.Səməd Agamalı (Ağamalov) (1867 - 1930) - "Hümmət"in üzvü, Ümumrusiya Müəssislər Məjlisinin üzvlüyünə namizəd, Azərbaycan parlamentinin deputatı, sosialist blokuna daxil olub, 1920-ci ildən bolşevik, 1922-ji ildə Azərbaycan MİK-in sədri.

52. Əşrəf Karkunlu - Azərbaycan liberal ("Əhrar") partiyasının üzvü, Azərbaycan parlamentinin deputatı.

53.Həmdulla Əfəndi - böyük mülkədar, Azərbaycan "İttihad" partiyasının üzvü, Azərbaycan parlamentinin deputatı.

54. Söhbət Zaqafqaziya Müsəlman Ş iə Ruhani İdarəsinin başçısından gedir.

55.Azərbayjan

56.Çaplin Nikolay Pavloviç (1902 - 1938) -ÜİLKGİ MK-nın baş katibi (1926 - 1928), 1930-cu ildə - ÜK(b)P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin ikinci katibi.

57. Horurdain Hayastan (İrəvanda nəşr edilən bolşevik qəzeti). Rəsulzadənin qeydi.

58. Qrup rəhbərinin adı Mürsəl İbad oğlu idi. Hadisə Əsgəranda baş vermişdi. Rəsulzadənin qeydi.

59.Gikalo Nikolay Fyodroviç (1897 - 1938) - sovet dövlət və partiya xadimi, 1930-cu ildə AK(b)P MK-nın katibi olmuşdur.

60. Azərbaycan Respublikası (1918 - 1920) hökuməti nəzərdə tutulur.

61. Paris Sülh Konfransı - 1919-1920.

62."İstiqlal" Berlində 1932-ci ildən çıxmışdır.

63.Azəri-Türk, İstanbul, 1928-1930-cu illər.

64.Odlu-Yurt, İstanbul, 1929-1931-ci illər.

65. Bildiriş, İstanbul, 1930-1931-ci illər.

66. Müəllifi Rəsulzadə idi.

67. Dəqiq adı: "Panturanizm haqqında. Qafqaz probleminə dair" (Paris, 1930). Müəllifi: Rəsulzadə.

68. Mir Yacoub. Le problime du Caucase. Paris. 1933. Müəllif - Mir Yaqub Mehldyev, Azərbaycan parlamentinin üzvü, mühacirət zamanı müsavatçılara

qoşulmuşdur.

69. Mirzə Davud Huseynov (1894–1938) – sovet partiya və dövlət xadimi, 1920–1929-cu illərdə Azərbaycan SSR və ZSFSR-də rəhbər vəzifələrdə çalışıb.

70. Əli Heydər Qarayev (1896–1938) – Azərbaycan parlamentinin deputatı, Sosialist blokuna daxil olub, sonra bolşeviklərlə birləşib, sovet partiya işçisi, AK(b)P MK-nın, Zaqafqaziya ÜK(b)P Ölkə Komitəsinin katibi, tarixçi.

71.Azərbaycanlı

72.Azərbaycan

73.Novruz Rzayev (1883–1941) – sovet partiya və dövlət xadimi.

74.Azərbaycanlı

75.Düzgün variant: "Odlu-Yurt", 64-cü qeydə bax.

76. Yəni: Volqa-Ural

77.Alimcan İbrahimov (1897 – 1938) – sovet dövlət xadimi, 1920-ci ildən RK(b)P-nin üzvü, tatar yazıçısı.

78.Dəqiq adı: – "Kara mayaklar yaki Ak edebiyyatlar" ("Qara mayaklar, yaxud Ağ ədəbiyyatlar" (M., 1924, tatar dilində).

79. "Azərbaycan Yurt Bilgisi" 1932-ci ildə Berilində çıxırdı.

80. Promethee (Prometey) – (Paris, 1926–1938) – Qafqaz, Ukrayna və Türküstan xalqlarının milli müdafiə orqanı; Qafqaz İstiqlal Komitəsinin təsis etdiyi aylıq jurnal.

81.İdel – Volqa.

82.Burada və sonralar «türk» dedikdə azərbayjanlılar nəzərdə tutulur.

83.Füzulinin bu yubileyi 1925-ci ildə Bakıda qeyd edilmişdir.

84.Dadaş Bünyadzadə (1888 – 1938) – sovet partiya və dövlət xadimi, 1920-ci ildən Azərbaycan SSR-də rəhbər vəzifələrdə çalışmışdır.

85. Tezis (köhn.)

Ценнейшие публикации журнала "Вопросы истории"

Под рубрикой "Политический архив XX века" журнал "Вопросы истории" (N2, 2002г.) опубликовал ценнейшую историческую работу М.Э.Расулзаде "О национальном движении в Азербайджане", написанную им в ноябре 1933 года (стр. 11-32). Редакция опубликовала также обширную статью об авторе работы "Мамед Эмин Расулзаде" (стр. 3-11). Автором данной статьи является доктор исторических наук, Салават Мидхатович Исхаков.

Как известно, "Вопросы истории"- старейший исторический журнал. Он издается с 1926 года. До 1945 года выходил под разными названиями: "Историк -марксист" (до 1941 г.) и "Исторический журнал" (1937-1945 гг.). Журнал пользуется высоким научным авторитетом благодаря глубокому и объективному освещению актуальных проблем российской и мировой истории.

На его страницах все эти годы публиковали свои труды выдающиеся историки России и многих зарубежных стран.

Журнал "Вопросы истории"отличает широкая тематика, охватывающая как отечественную, так и мировую историю, высокий теоретический уровень публикуемых материалов, непредвзятый подход к сложным процессам исторического развития стран и народов, всесторонний анализ современной исторической мысли.

Большое место в журнале занимают исторические документы, в основном архивные, долгое время находившиеся под запретом. Эти материалы публикуются в рубрике "Политический архив XX века". Заслуживают особого внимания такие его разделы,как "Исторические портреты", "Историческая публицистика", "Историки о времени и о себе" и др.

Материалы, публиковавшиеся на страницах журнала на протяжении последних десятилетий, а ныне представленные и в виде компьютерной версии, помогают воссоздать весьма извилистый путь, по которому развивалась отечественная историческая наука, дают представление о характере и содержании научных дискуссий по самым разным проблемам истории, а также о состоянии исторической науки, ее научном статусе, роли и месте в быстро меняющемся мире. Представляю читателям газеты данную публикацию.

ШирмамедГусейнов профессорБГУ

ПОЛИТИЧЕСКИЙАРХИВ XXВЕКА

МАМЕД ЭМИН РАСУЛЗАДЕ. НАЦИОНАЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Политик, писатель и журналист Мамед Эмин Расулзаде родился 31 января 1884 г. в селе Новханы Бакинского уезда Бакинской губернии. Первоначальное образование он получил в семье ахунда этого села.[1] После окончания Бакинского технического училища его увлекла революционная деятельность. В 1904 г. он стал одним из организаторов первой в Закавказье мусульманской социал-демократической группы "Гуммет" ("Энергия"), а в 1909 г. отправился в Иран, где принял активное участие в революционных событиях. В 1911 г., когда русские войска вошли в Иран, он перебрался в Турцию. В 1913 г., воспользовавшись амнистией по случаю 300-летия дома Романовых, он вернулся в Баку и принял участие в создании мусульманской демократической партии "Мусават" *("Равенство")*.

Красной нитью через всю первую программу партии "Мусават" проходила, как считается в азербайджанской историографии, идея солидарности мусульманских народов и стран в борьбе за национальное освобождение. Исламскую солидарность лидеры азербайджанского национального движения понимали лишь как взаимодействие и взаимопомощь в совместной борьбе за общие идеи - национальное освобождение мусульманских народов от колониального ига европейских держав.[2] Ничего общего с панисламизмом это не имело.

Легализовавшись после февральской революции, партия "Мусават" постепенно становилась наиболее влиятельной среди азербайджанского населения Закавказья. Расулзаде, один из лидеров этой партии, приобретал широкую известность и за пределами Азербайджана. Выступая на Всероссийском мусульманском съезде

(Москва, 1-11 мая 1917 г.), он говорил, что будущая государственность должна покоиться на двух началах. Это общечеловеческие интересы, с одной стороны, и свобода развития отдельных национальностей - с другой. Поэтому мусульмане выступают за то, чтобы сохранялись их особенности и обеспечивались их особые интересы.

Сохранение народами их национального облика необходимо в интересах всего человечества. Он подчеркивал, что каждый народ должен организоваться самостоятельно. Если ислам, по его выражению, здание", то отдельные мусульманские народы пусть будут "комнатами" в этом общем доме. Причем, по его словам, "мы сначала должны дифференцироваться, а потом объединяться". "Мы желаем, чтобы будущая форма государственного управления была демократической республикой на федеративных началах, но мы прибавляем, что не хотим воспользоваться критическим положением русского государства, а откладываем разрешение вопроса до созыва Учредительного собрания"[3], - говорил Расулзаде. Он принадлежал к числу лидеров мусульманских федералистов, которые не желали развала страны. Это стремление имело свои этнопсихологические мотивы.

"Нас, азербайджанских, или закавказских, тюрок, - констатировал один из них, - очень мало знают в России... Официально нас называли "кавказскими татарами", да и теперь этот термин, наследие недоброй старины, продолжает существовать по отношению к нам. Чаще всего величают нас "мусульманами Закавказья" (магометанами). Как тот, так и другой термин далеко не удовлетворительны. Называя "татарами", "предупредительное" русское правительство просто "оберегало" и "охраняло" нас от соседних турок. Мусульманство же определяет нашу религию, а не национальность. Между тем, "тюрки-азербайджанцы" имеют свой язык, литературу, музыку, историю и "национально-культурная физиономия их настолько выяснена", что они вправе требовать уважать их право в устроении своей судьбы самим этим народом в союзе со всеми национальностями федеративно-республиканской России".[4] Согласно меморанду-

му, представленному на Версальской мирной конференции, численность российских азербай- джанцев составляла около 3 млн. человек.[5]

Когда в июне 1917 г. произошло слияние партии "Мусават" и Тюркской партии федералистов в силу совпадения их позиций по многим вопросам, новая партия, которую продолжали называть коротко "Мусават", сразу же сделалась крупнейшей политической силой в Азербайджане, доминировавшей среди мусульман как в Баку, так и в провинции. Их объединяла приверженность к федерализму не на религиозной, а на национальной основе, что, по мнению американского азербайджановеда Т.Свиетоховского, являлось самой сутью мусаватизма.[6] С осени 1917 г. Расулзаде становится официальным лидером - председателем ЦК "Тюрк адеми меркезиет "Мусават" халк фиркеси" ("Тюркская народная (или демократическая) партия федералистов "Мусават").

Отношение мусаватистских лидеров к установлению советской власти трактуется в историографии по-разному. В советской литературе считалось, что первое время мусаватисты в Баку выжидали, как сложится дальнейшая ситуация. При этом в вопросе о власти среди них в Баку и других местах Закавказья были расхождения. На съезде мусаватистов в Баку было принято постановление в поддержку Временного правительства и одновременно решено направить своих представителей в Бакинский совет; в то же время в Елизаветполе, Тифлисе и других городах мусаватисты открыто выступали против советской власти.[7] Современные азербайджанские исследователи считают, что партия "Мусават" доброжелательно встретила октябрьскую революцию, с которой она связывала свои надежды на самоопределение и создание автономного Азербайджана. В первые дни после революции большевики и мусаватисты в Баку практически по всем основным вопросам текущего момента занимали близкую позицию. Но их сотрудничество имело чисто конъюнктурный характер.[8] Такая оценка тактики мусаватистов не согласуется с тем фактом, что Расулзаде и другие их лидеры, как известно, были выдвинуты и избраны в члены Всероссийского Учредительного собрания.

Огромное влияние на тактику мусаватистов в отношении Совнаркома оказали события в Туркестане. 13 декабря мусульманское население Туркестана готовилось повсеместно выразить свою поддержку автономии Туркестана (в составе России), провозглашенной на Чрезвычайном мусульманском съезде 27 ноября в Коканде.

Однако, несмотря на гарантии местных большевиков, праздничная манифестация мусульман была разогнана. Власти спровоцировали в центре города расстрел демонстрантов. Цель этой акции состояла в том, чтобы, с одной стороны, скомпрометировать в глазах русского населения туркестанскую автономию как движение "контрреволюционное", антироссийское и антирусское, с другой - спровоцировать мусульман на "священную войну" (то есть борьбу мусульман в защиту своей веры). Этого не получилось.

Ташкентские события вызвали со стороны идеологов мусаватистов протест и критику большевизма. При этом указывалось, что "под флером программы-минимум" большевики переносят в Туркестан приемы царского режима; ташкентские большевики - "это русские чиновники наихудших периодов царского режима"; "если мусульманам предоставляется свобода самоопределения и устроения собственной судьбы", то народным комиссарам "остается только избавить мусульман от них же самих". Хотя Бакинские мусаватисты в январе 1918 г. поддержали разгон Всероссийского Учредительного собрания и Брест-Литовский мирный договор[9], это не помогло. В конце марта 1918 г. произошли трагические события, приведшие только в Баку к гибели свыше 10 тыс. человек, в подавляющем большинстве азербайджанцев. Все это в советской исто- риографии подавалось как гражданская война, спровоцированная мусаватистами; замалчивался тот факт, что именно мартовские события стали началом конца советской власти здесь, поскольку мусульмане отвернулись от нее.[10] После этих событий мусаватисты взяли курс на полную государственную независимость Азербайджана.

Как известно, Закавказский сейм в марте 1918 г. объя-

вил об отделении Закавказья от советской России, а в апреле провозгласил Закавказскую демократическую федеративную республику (ЗДФР). Однако межнациональные противоречия грузин, армян и азербайджанцев послужили одной из основных причин недолговечного существования этого образования. Вскоре, 26 мая 1918 г., сейм объявил себя распущенным, и в итоге на месте ЗДФР были созданы грузинская, армянская республики, а 28 мая 1918 г. была провозглашена Азербайджанская республика со столицей в г.Гяндже, на базе мусаватистов. Одним из инициаторов ее провозглашения был Расулзаде, ставший ее первым руководителем - председателем Национального совета (парламента) Азербайджана. В этот парламент вошли депутаты, избранные во Всероссийское Учредительное собрание и не признавшие его роспуск. При открытии заседания азербайджанского парламента, переместившегося в Баку, 17 ноября 1918 г. Расулзаде подчеркнул, что "при русской революции национальности не могли добиться от центрального правительства своих неотъемлемых прав и были предоставлены самим себе, что побудило их взять на себя инициативу в деле устроения своей судьбы".[11]

Открывая 7 декабря 1918 г.заседание первого азербайджанского парламента, Расулзаде подчеркнул: "Переворот в России, давший народам надежду на свободное развитие и свободное самоопределение на демократических основах, не оправдал наших надежд. Народные деятели, отправленные в Россию в качестве членов Всероссийского Учредительного собрания, чаявшие работать над созданием союза свободных народов, были обмануты; создавшееся анархическое состояние в Центральной России лишило возможности какой-либо работы, направленной к переустройству государства на новых началах свободного самоопределения и союза народов, и вынудило каждый из них приблизиться к достижению своих социально-политических прав естественным путем: объявлением самостоятельности. Другого исхода не было... Наше отделение от России не есть враждебный акт по отношению к России. Мы не чувствовали обид от русского народа, который не меньше нас страдал под гнетом деспотизма, данное же наше поведение объясняется другим гнетом, являющимся результатом господствующей в России анархии".[12] Такая этнорегионалистская психология была свойственна большинству тогдашних мусульманских лидеров страны, знавших психологию своих народов.

Касаясь уровня восприятия идеологии мусаватизма среди тюрок-азербайджанцев,Расулзаде, как лидер фракции "Мусават", на заседании азербайджанского парламента в феврале 1919 г., после почти года существования в условиях независимости, совершенно определенно заявил: "Мы все тюрки (то есть азербайджанцы.- С.И.), но между нами есть разница. Мы полагаем, что в тюрках еще нет в достаточной степени национального самосознания, и считаем своей обязанностью внушить народу это самосознание".[13] Эта весьма самокритичная оценка означает, что мусаватизм еще не проник в толщу народных масс, что требовало, разумеется, времени. Ряд иследователей полагает, что психология большинства азербайджанцев оставалась на уровне сознания мировой мусульманской общины (уммы), с ее типичным безразличием к светской власти - как иностранной, так и местной, что идея азербайджанской государственности не укоренилась среди большей части населения, что вместо национального самосознания у них было скорее ощущение принадлежности к массе людей, живущих рядом и объединенных одной религией и совместным социальным устройством, что их сознание и идентичность основывались в значительно большей мере на обычаях и традициях умы, чем на каком-либо зарождавшемся национальном чувстве.[14] Такие представления лишены убедительных оснований. Достаточно обратить внимание на факт существования этноконфессиональных констант, присущих психологии народных масс.

"Будучи тюрками, мы никогда не теряли надежду на светлое будущее, - говорил, в сущности, об этом Расулзаде на 2-м съезде партии "Мусават" (Баку, 2-11 декабря 1919 г.). - Мы верили, что наша идея осуществится, и эта вера спасла нас, как когда-то эта вера спасла наших

предков... Будучи мусульманами, мы всегда верили, что наш народ, временно лишенный своих политических прав и казавшийся мертвым, в недалеком будущем воскреснет и займет подобающее ему место".[15] Как отмечают современные азербайджанские исследователи, азербайджанское "западничество" еще в философской, общественно-политической и этико-эстетической мысли XIX в. заявило о себе как о реальной силе, способной преобразовать азербайджанское общество. В начале XX в. "прозападническая ориентация" стала доминирующей в среде национальной интеллигенции.[16]

Идеи национальной независимости, создания собственного государства, свободной политической жизни Азербайджана на принципах народной демократии были выдвинуты азербайджанскими идеологами Г.Зардаби (1837-1907), М.Ахундовым (1812-1878) еще в XIX веке. Современные азербайджанские исследователи считают, что "азербайджанизм" - это идеология национальной буржуазии, основанная на идеях возрождения азербайджанцев, особое общественно-политическое течение, отличающееся от пантюркизма, панисламизма и паниранизма, хотя в его истоках есть элементы данных идеологий.[17] Стремление к европезации было характерно и для других мусульманских народов Российской империи начала XX века.

Незадолго до падания Азербайджанской республики Расулзаде, выступая на заседании парламента в марте 1920 г., подчеркнул, что не следует смешивать российскую и русскую революции. "Российская революция, вспыхнувшая три года назад, дала свои результаты, и мы являемся свидетелями, что лозунг о самоопределении народов, выдвинутый этой революцией, получил полное свое осущес- твление. Происходящую теперь революцию внутри русского народа надо рассматривать с точки зрения русской национальной революции. Российская революция для тюркского (азербайджанского - *С.И.*) народа явилась спасительной и освободила его из заколдованного круга, в котором он задыхался во время царизма. Такова наша точка зрения на Российскую революцию"[18].

Когда в конце апреля 1920 г. 11-я армия красных по-

дошла к Азербайджану, они предъявили парламенту ультимативное требование сложить свои полномочия.

На чрезвычайном заседании парламента вечером 27 апреля Расулзаде сказал, что следует согласитья на это, чтобы "не создавать внутреннюю войну". Было принято постановление о передаче власти азербайджанским коммунистам, с условием, что с их стороны не будет преследований" [19].

Однако после установления советской власти в Азербайджане Расулзаде, как и многим, пришлось скрываться. Его все же арестовали, но И.В.Сталин во время своего пребывания в Баку в октябре 1920 г. спас его от расстрела.

Они познакомились в Баку еще во время первой русской революции. Тогда власти попытались арестовать Сталина, но именно Расулзаде, известный к тому времени журналист, спас его, спрятав у себя.

"Вы мой старый товарищ по совместной борьбе с царизмом, - сказал Сталин Расулзаде, приехав к нему в бакинскую тюрьму, - Поэтому я и пришел сюда. Я знаю, сколько вы сделали для борьбы с царизмом и вообще для революционного движения. Вы нужны нашей революции. Вас нельзя ни расстреливать, ни гноить в тюрьме... Ну, а если хотите, можете вообще уехать в любой конец света... Вы свободны в своем выборе".[20] Все же сначала Сталин увез его с собой в Москву, где Расулзаде провел около двух лет, занимаясь в основном научной работой. Весной 1922 г. его по указанию Сталина включили в состав Всероссийской научной ассоциации востоковедов при Наркомнаце. Однако летом 1922 г, он бежал из Петрограда в Финляндию, затем уехал в Германию, оттуда - в Париж и, наконец, прибыл в Стамбул.

В Стамбуле в 1923 г. была издана на турецком языке небольшая книга Расулзаде "Азербайджанская республика". Эта книга, по заключению российского тюрколога А.И.Самойловича, содержит "ценный материал для истории общественно-политических течений в одной из частей исламского мира за новейшее время". По мнению другого историка, в ней Расулзаде эмоционально, но правдиво изложил драматическую историю этого госу-

дарства, республики, первого опыта создания светского демократического государства в одном из мусульманских регинов. Советская историография представляла работы Расулзаде в искаженном свете, следуя сталинскому указанию "разоблачить" его деятельность.[21] Расулзаде стали характеризовать как буржуазного националиста, панисламиста, пантюркиста и др.

В 1923-1927 гг. в Стамбуле под редакцией Расулзаде издавался двухнедельный журнал "Ени Кавкасия" ("Новый Кавказ") - первый печатный орган всей тюркской и отчасти кавказской эмиграции. В январском (1924 г.) номере этого журнала он опубликовал письмо Сталину, которое начиналось так: "Уважаемый Сталин! Мои друзья очень удивились, узнав, что меня выпустили из тюрьмы особого отдела... Это чудо оказалось возможным благодаря вам, именно вы вспомнили о нашей прежней дружбе и вытащили меня". Далее следовала резкая критика того, что происходило в советской России, особенно национальной политики большевиков в частности, в отношении мусульманских народов".[22]

На пятом году существования журнал был все же закрыт кемалистскими властями,не желавшими осложнять отношения с советским государством. В среде азербайджанской эмиграции положение Расулзаде было нелегким. Ему предъявлялись серьезные обвинения, главным из которых был печальный финал Азербайджанской республики.

В конфиденциальном донесении (июнь 1928 г.), направленном из Парижа на имя министра иностранных дел Турции Т.Рюштю, его авторы пытались скомпрометировать Расулзаде как лидера партии "Мусават", которая стояла у власти в Азербайджане и которая "так бесславно отдала ее в руки большевикам".[23]

В конце 1931 г. советская дипломатия добилась от турецких властей закрытия и других периодических изданий азербайданской эмиграции. Из Турции центр азербайджанской эмиграции вскоре переместился в Варшаву. Расулзаде представили главе правительства Польши Ю.Пилсудскому (между его племянницей Вандой и Расулзаде установились близкие отношения, они жили

вместе[24]). Расулзаде распространил свою деятельность и на другие европейские страны, в особенности на Германию и Францию, где продолжал свою издательскую и теоретико-пропагандистскую работу.

В 1930 г. в Париже вышли в свет его самые, пожалуй, известные книги. В одной (на французском языке) освещалась борьба Азербайджана за свою независимость в 1918-1920 гг.,[25] другая работа, которая считается в историографии самой важной в его творчестве, представляла собой сборник "О пантуранизме. В связи с кавказской проблемой"; она дала основание включить его в число теоретиков пантюркизма.

В азербайджанской эмигрантской историографии 20-30Х годов отмечалось, что национальное движение как в общетюркском масштабе, так и в пределах Азербайджана к началу XX в. стало приобретать свои особые очертания. Этот период вошел в историю тюркских народов как переход от национальности к нации. Расулзаде в 20-х годах писал, что первое понятие подразумевает среду, обра- зовавшуюся под влиянием языкового, религиозного, этнического, исторического, географического, экономического и политического факторов, а второе означает наличие общего сознания и коллективной воли этой среды.[26]

Долгое время в эмиграции партия "Мусават" во главе с Расулзаде была единой. Но в 1934 г., когда скончался другой азербайджанский лидер А.М.Топчибашев, в азербайджанских организациях произошел большой раскол, распались Национальный центр (который также возглавлял Расулзаде) и Мирная делегация; Расулзаде руководил также образовавшейся варшавской группой Мусават, связанной с польской спецслужбой (экспозитурой N2, созданной в 1929 г. для ведения разведывательной деятельности против СССР, - подразделения Отдела II (разведка) Главного штаба Польши).[27]

12 января 1934 г. в экспозитуре N2 была получена публикуемая ниже статья Расулзаде "Национальное движение в Азербайджане", которая, как указано на первой странице, была "составлена в Варшаве 19 ноября 1933 года". Этот материал [28] был одним из многих, подготов-

ленных им для польской разведки, с которой сотрудничали, разумеется, не только мусаватисты, но и другие выходцы из России.

Поддерживая через организацию "Прометей"[29] контакты с французским правительством, общественно-политическими организациями и прессой, польские разведчики во второй половине 30-х годов действовали, помимо азербайджанцев Расулзаде и М.Я.Мехтиева, через украинцев А.И.Удовиченко, А.Я.Шульгина, грузин Н.Н.Жордания, А.И.Чхенкели, Е.П.Гегечкори, кабардинца М.Г.Сунша, казаха М.Чокаева, калмыка Ш.Балинова и др. Выступая в парижском клубе "Прометея" 17 января 1936 г. с докладом "Современная литература Азербайджана", Расулзаде, в частности, отмечал, что "начало Балканской войны, явно тенденциозная политика русского правительства и шовинистическое настроение русского общества, не скрывающего свою вражду и злобу против не только Турции как государства, но и ко всему тюркскому, вызывает взрыв национального чувства и политического негодования во всем Азербайджане... В таком возбужденном состоянии Азербайджан входит в эпоху мировой войны. Война еще больше способствует этому возбуждению".[30]

В сопроводительном письме, датированном 9 августа 1936 г., находившемуся в Париже польскому дипломату и разведчику И.Скаржинскому Расулзаде объяснял, что посылает "сбширные материалы в рукописном виде", хотя знает, что это "представит известное затруднение; но по мотивам времени, поспешности дела и отсутствия (пишущей) машины под рукой пришлось довольствоваться этим". Речь шла о следующих материалах: информация о состоявшейся 5-7 августа 1936 г. конференции партии "Мусават", на которой Расулзаде сделал доклад о политике партии в "национальной борьбе". Конференция выработала политическую платформу партии "Мусават", тезисы по внешней и внутренней политике партии и ряд других резолюций. В политической платформе партии, в частности, говорилось, что "мусаватизм - это азербайджанский патриотизм, преданный идеалам республики, свободы и национальной независимости и

органически связанный с высокими идеалами общечеловеческой цивилизации и великой тюркской культуры".[31]

Комментируя программы партии "Мусават", Расулзаде писал: "Партия наша, исходя из действительности бывшей русской империи, требовала создания русской республики в форме федеративной народной республики, основанной на национально-местных автономиях. Одновременно партия требовала национально-местную независимость для автономного Киргизстана (Казахстана - С.И.), Башкирдистана (Башкурдистана - С.И.), Туркестана и Азербайджана и национальную автономию для Поволжья и Крыма. Тогда эти намеченные цели встречались возражением и протестом, но ныне стали фактом, то есть вышеуказанные автономии - хотя с некоторыми дефектами - фактически сущес- твуют. Из этих автономий Азербайджан стал не только автономным, но вполне независимым".[32]

В записке под названием "Азербайджанская революционная партия "Мусават" Расулзаде объяснял польским экспертам, что "по своей идеологии и программе-максимум партия "Мусават" является партией туркской (тюркской - С.И.). Но несмотря на свою турецкую (тюркскую - С.И.) идеологию и вопреки обвинениям ее в туркофильстве, она никогда не отрицала реальность объеденения кавказских народов в одно политическое целое. С этой целью в 1919 г. на 2-м съезде партии была принята резолюция о Кавказской конфедерации и вслед за этим как на армяно-азербайджанской конференции в Баку, так и в общекавказской конференции в Тифлисе представители Азербайджанского правительства огласили декларацию о необходимости федерирования кавказских народов.

Такое объединение Кавказа, как политическая форма, способствующая освобождению Кавказа от русского вторжения и завоевания, по мысли партии, ничуть не противоречит интересам освобождения турецких (тюркских - С.И.) народов от того же ненавистного русского империализма; наоборот, служа гарантией прочного мира на востоке и играя роль барьера против русского про-

никновения на юг, (она) может служить наилучшим фактором в борьбе турецких (тюркских - С.И.) народов с вековым врагом". По своей социальной идеологии, продолжал свои объяснения Расулзаде, "Мусават" - партия народническая, партия широких народных масс, мелкой буржуазии, крестьянства и национальной интеллигенции. Партия имела большое влияние и на тюркские рабочие массы.[33]

Занимаясь теоретической разработкой мусаватизма, Расулзаде одновременно сотрудничал с представителями высших властных структур и средств массовой информации. Отчитываясь на заседании ЦК Мусавата о поездке в Берлин, состоявшейся 2-22 мая 1937 г., Расулзаде сообщил, что встречался с высокопоставленными представителями Внешнеполитического управления НСДАП, Минис- терства пропаганды Германии и др. Общее впечатление, вынесенное им из этих встреч и бесед, состояло в том, что эти круги сильно интересуются национальной проблемой в советской России. Послушать его доклад в респектабельном клубе Гумбольдтской высшей школы 21 мая собрались около 200 человек - представители различных ведомств и учреждений, науки, прессы и общественно-политических кругов, а также эмигранты из России, Персии и Турции. Председатель собрания, известный немецкий тюрколог-лингвист и дипломат Г.Яшке, во вступительной речи представил Расулзаде, выступившего затем с докладом на тему "Азербайджанский вопрос". Его размышления привлекли внимание нацистской прессы ("Volkisher Beobachter"). В 1938 г. в Берлине вышла брошюра "Das Problem Aserbeidshan". В 1939 г., после того как Польша была оккупирована Германией, Расулзаде уехал в Турцию, но не надолго. В Берлине вспомнили о нем. При встрече с Гитлером он отказался войти в оккупационное правительство в Азербайджане, и ему пришлось покинуть Германию. Он уехал в Румынию,[34] позднее вернулся в Германию, а в 1947 г. поселился в Турции. Здесь после смерти Сталина он опубликовал свои воспоминания о нем. Расулзаде умер 6 марта 1955 г. в Анкаре, оставив несколько книг (на французском, турецком, немецком,

польском языках).

В "перестроечное" время о нем стали много писать,[35] его работы издаются в Азербайджане,[36] его имя присвоено Бакинскому государственному университету. На родине Расулзаде, в с.Новханы, установлен величественный памят- ник, возле которого в день его рождения происходят митинги, организуемые современными политиками. Но едва ли прав исследователь, утверждающий, что азербайджанские историки в этот период "открыли для себя личность" Расулзаде.[37] То, что он сыграл значительную роль в истории Азербайджана общеизвестный факт, который признавала еще советская историография.

До сих пор его имя - частый аргумент в полемике современных азербайджанских политиков и политологов. Правительство Расулзаде, пишет, например, бывший президент Азербайджана А.Н.Муталибов, без сопротивления уступило власть после того, как большевики пообещали оставить Нагорный Карабах в составе Азербайджана.[38] Стало считаться, что Расулзаде, прежде один из основоположников пантуранизма (пантюркизма), "уже в 30-е годы в своей книге "О пантуранизма" признавал бесперспективность этого "изма"", - подчеркивает азербайджанский политолог Р.Агаев. В распоряжении президента Азербайджанской республики Г.Алиева (от 30 января 1998 г.) сказано, что рес- публика, просуществовавшая 23 месяца, создала на Востоке первый государственный демократический строй и оставила большой след в истории азербайджанского народа.[39]

В данной публикации Расулзаде сообщает немало неизвестного о том, как происходило "установление" большевистской власти в Азербайджане и какая борьба за тем последовала. Вместе с тем, то, что он обратил внимание поляков на явные успехи в развитии народного образования, национальной литературы и культуры Азербайджана, свидетельствует о высокой степени его объективности и глубоком этносоциальном анализе психологии азербайджанского народа. Но в эмигрантской печати такого рода материал мог быть оценен как просоветский, что для лидера мусаватистов было недопусти-

мо.

И хотя Расулзаде вошел в число самых знаменитых азербайджанцев XX в., многие обстоятельства в его политической карьере, в особенности времени зарубежной деятельности, еще не в полной мере изучены.

ИхсаковСалаватМидхатович - кандидат исторических наук, Институт истории Российской АН

Примечания

1. Абасов А. Ислам в современном Азербайджане: образы и реалии. В кн.: Азербайджан и Россия: общества и государства. М., 2001, с.304.
2. Балаева А. Азербайджанское национальное движение: от «Мусавата» до Народного фронта. Баку. 1992, с.5.
3. Утро России. 4.V.1917.
4. Свободный Союз (Киев), 1917, № 1, с.4-5.
5. Айда А. Садри Максуди Арсал. Пер. с турецкого. М., 1996, с.255
6. Свиетоховский Т. Русский Азербайджан. 1905-1920 – Хазар (Баку), 1990, №2, с.91.
7. Азимов С. Великий Октябрь в Азербайджане. Баку, 1987, с.206-207, 209.
8. Балаев А. Азербайджанское национально-демократическое движение. 1917-1920 гг. Баку, 1990, с.13, 14,15; Исмаил М. История Азербайджана. Баку, 1995, с.93.
9. Ишханян Б. Контрреволюция в Закавказье. Ч.1. Баку, 1919, с.62, 72,73.
10. Балаев А. Азербайджанское национально-демократическое движение. с.18.
11. Азербайджанская Республика. Док. и м-ты. 1918-1920 гг. Баку 1998, с.65, 212.
12. Там же, с.92.
13. Там же, с.154.
14. Свиетоховский Т. Русский Азербайджан. 1905-1920 – Хазар (Баку), 1990, №3, с.60; Суни Р. Национализм и демократизация в Русской революции 1917 г. В кн.: Анатомия революции. СПб. 1994, с.289-290; Смит М. Память об утратах и азербайджанское общество. В кн.: Азербайджан и Россия. С.91.
15. Азербайджанская Республика. с.382
16. Искендеров С., Байрамов Т. Культура и этнос. – Центральная Азия и Кавказ, 2000, № 1 (7) с.220.
17. См.: Дашдамиров А.Ф.оглы. Национальная идея и этничность. М. 1996, с.34,36.
18. Азербайджанская Республика. с.494.
19. Там же, с. 537, 539.
20. Расулзаде М.Э. Воспоминания о И.В.Сталине – Восточный экспресс

1993, №1, с.46. См. также: Султанбеков Б.Ф., Малышева С.Ю. Трагические судьбы. Казань. 1996, с.119.
21. Звезда Востока (М.), 1924, № 1, с.20; «Обозвать азербайджанским погромщиком…» В кн.: Султанбеков Б. История Татарстана. Казань, 1995, с.161-162.
22. Расулзаде М.Э. Ук. соч., с.42; Гусейнов Ч. Доктор N. Кн.2, М., 1998, с.137.
23. Подробнее см.: Караев А. Азербайджанская эмиграция 1920-1930 гг. Канд. дис.М. 1991; Центр хранения историко-документальных коллекций (ЦХИДК), ф.461, оп.1, д.232, л.20.
24. Rasulzade R. Mammad Amin Rasulzade _ Founding Father of the First Republic. – Azerbaijan International, Autumn 1999, (7.3); http: // www.azer.com/aiweb/ categories/magazine/73 articles/73Rasulzade.html.
25. Rassoulzade M.E. L'Azerbaijan en lutte pour l'independance. Paris. 1930.
26. Мамедзаде М.Б. Азербайджанское национальное движение. -Хазар, 1991, №1, с.36, 37.
27. ЦХИДК, ф.309, оп.1, д.158, л.79.
28. Там же, ф.461, оп.2, д.97, л.1-13. Подлинник. Авторизованная машинопись.
29. Общество «Прометей» - «Лига угнетенных Россией народов» было создано в 1928 г. в Варшаве Отделом II польского Главного штаба и Восточным отделом МИД Польши в связи с поставленной Ю.Пилсудским задачей обседиения и использования всех групп эмиграции против СССР. В организацию входили представители Азербайджана, Дона, Карелии, Грузии, Поволжья, Крыма, Кубани, Северного Кавказа, Туркестана, Украины и др.
30. ЦХИДК, ф.461, оп.1, д.329, л.3, 21; оп.2, д.38. Это доклад был опубликован в Берлине (Resul-zade M.E. Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı. Berlin, 1936) и в Варшаве (Ресул-заде M.E. Literatura Azerbaydzanu.-Wschod -Ориент, 1936, №2-3,p.63-64).
31. ЦХИДК, ф.461, оп.2, д.78, л.35,36.
32. Там же, л. 105, 106.
33. Там же, л.116-117, 125,126.
34. Там же, д. 75, л.5,12. Rasulzade R. Op.cit.
35. См.напр. Ягублу Н. Мамед Эмин Расулзаде. Баку, 1991, (на азерб.яз.).
36. Расул-заде М.Э. Азербайджанская республика. Баку. 1990 (на азерб.яз.); его же. Воспоминания о беседах со Сталиным. Баку 1991, (на азерб.яз.); Фрагменты этих мемуаров опубликованы и по-русски: Расул-заде М.Э. Восмоинания о И.В.Сталине.- Восточный экспресс, 1993, №1, с.41-59; 1994, №1, с.41-43); его же. Азербайджанский поэт Низами. Баку, 1997 (на азерб.яз.); его же. Сиявуш нашего века. Баку, 1991(на азерб.яз.); его же. Соч. т.1 (1903-1909). Баку, 1992 (на азерб.яз.) и др.
37. Смит М. Ук.соч., с.102.
38. //www.Mutalibov.ru/politic/tocka/karabah.shtml. Красная армия вошла в Баку в то время, когда азербайджанские войска были сосредоточены в Карабахе, где они вели борьбу с восставшими в конце марта 1920 г. дашнаками (Корнелл С. Конфликт в Нагорном Карабахе. В кн.: Азербайджан и Россия., с.436).
39. Российская газета. 31.Х.1996; Азербайджанская Республика., с.7.

НАЦИОНАЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

I

Национальное движение в Азербайджане по своим идейным истокам соединяет в своем виде национально-освободительные идеи Востока с культурно-демократическим течением Запада.

Кавказский Азербайджан, населенный мусульманским и тюркским элементом, ни в религиозном, ни в культурном отношении ничего общего не имеющим с Россией, и завоеванный ею только силою оружия, духовно никогда не мирился с русской государственностью, традиции которой, как известно, зиждились на вражде с мусульманским и тюркским миром, вследствие чего идеи панисламизма и пантюркизма всегда находили в нем живой отклик.

С течением времени и развитием социальных сил, когда к общественному движению приобщались все более широкие круги населения, в Азербайджане, раньше чем где-либо на мусульманском Востоке, национальное движение принимало европейский характер.

Уже в начале XIX в. азербайджанская литература, имеющая в своей исторической галерее подобные светила восточной литературы, как знаменитый Физули[1] (великий тюркский поэт конца XV в. христианской эры), начинает модернизироваться. Великий новатор Мирза Фатали Ахунд-Заде[2] своими бессмертными произведениями, написан- ными на популярно- народном языке, дает новый толчок азербайджанскому обществу. Он в своих писаниях, новых по форме (он первый в мусульманском мире писал драматические произведения), проповедует совершенно новые идеи, почерпнутые им из либерально-просветительной идеологии XVIII века.

Начиная с Мирзы Фатали азербайджанская литература приобретает вкус к идеям Запада и привыкает критически относиться к явлениям жизни.

Вслед за Мирзой Фатали появляется целая плеяда поэтов, писателей, драматургов либерального направления, которые ставят себе задачей развить в народе вкус к европейским понятиям и вызвать в нем общественную самодеятельность.

В 1875 г. появляется первая газета на азербайджанском языке в гор. Баку (столице Азербайджана); это была первая тюркско-мусульманская газета, издающаяся в России. Просветительные идеи Мирзы Фатали в этой газете "Экинджи" ("Пахарь"), Гасанбека Зардаби[3] находят периодическую защиту. Если у Мирзы Фатали и его последователей до "Экинджи" эти идеи проповедовались отвлеченно, без определенной политической тенденции, то у первого публициста Азербайджана они служили уже конкретно-политической цели. "Азербайджанцы должны достичь плодов современной цивилизации и приобщаться к европейской культуре, *впротивномжеслучаеобречены навечноепорабощение*..."[4].

Царское правительство, терпеливо относящееся к отвлеченным писаниям Мирзы Фатали , к тенденции первой политической газеты не могло относиться равнодушно. "Экинджи" был закрыт. И редактору его было отказано также в организации Мусульманского благотворительного общества в Баку.

До 1905 г. азербайджанская общественность находится в ежевых рукавицах царской цензуры. Только благодаря первой русской революции, последовавшей за поражением царской армии в Маньчжурии, начинается новая эра в общественной жизни азербайджанцев. Появляются ежедневные газеты и разные периодические издания. Пышным расцветом развивается литература, музыка и сцена. Открываются типографии; организуются разные общественно-просветительные общества, политические кружки и партии. Чувствуя под собою твердую почву, общественное движение принимает явно национальный характер, которое в унисон с либерально-революционным движением во всей империи добивается как реформы общеполитического режима во всей империи, так и специальных национально-культурных прав для мусульман, живущих во всей России.

Причем замечаются два главных течения общественности. Тогда как более старшее поколение, с университетским образованием, из старых аристократических

слоев, шло в ногу с русскими либералами, молодое поколение, в большинстве национально воспитанное, симпатизировало радикальным и революционным течениям российской общес- твенности.

Находясь под общим гнетом Российской империи, следующей известной антимусульманской политике, политическая деятельность тюркских народов России происходила в одном направлении и в тесной идейно-организационной связи между собой. Во всём общероссийско-мусульманском движении более-менее руководящую роль играли представители азербайджанской общественности.

Два исторических факта определяют два важных момента в развитии политической жизни российских мусульман: первый - Нижегородский съезд,[5] созванный в 1905 г., и второй - Московский съезд[6] 1917 г., которые оформили политические стремления российских мусульман.

Нижегородский съезд, тактически идя под лозунгом сотрудничества с русским либерализмом, политически ограничивался требованиями национально-культурного и гражданско-правового характера. Московский же съезд вынес резолюцию, требующую распада России на национально-территориальные автономные единицы.[7] Политические формулировки как в первом, так и во втором съезде давались представителями Азербайджана (на первом - председателем Мусульманской фракции первой Государственной думы А.М.б.Топчибаши,[8] на втором председателем Азербайджанской национально-демократической партии "Мусават" М.Э.Расулзаде).

Во времена Нижегородского съезда большинство было на стороне либералов не только на самом съезде, но и на местах, то есть и в Азербайджане; на Московском же съезде о либералах не было и помина, но зато были сторонники коалиции с так называемой русской революционной демократией, которые, однако, очутились в меньшинстве со своим требованием об унитарном устройстве демократической России. Большинство же шло за революционными националистами, требующими национально-террито- риальных обособлений всех проиж-

вающих в пределах империи национальностей.

Азербайджанский революционный национализм, сыгравший решающую роль на Московском съезде, представлялся в лице партии "Мусават", которая еще на съезде Кав- казских мусульман в Баку (в апреле 1917 г.) опубликовала свою программу, где требовалось не только государственное оформление Азербайджана, но и других тюркских народов, находящихся под властью России.[9]

Деятели партии "Мусават" выходили из недр того молодого азербайджанского поколения, которое во времена первой русской революции, вопреки старшему поколению, симпатизировало революционному крылу Российской общественности. В борьбе с царизмом революционный социализм им казался, если не совсем верным, то более подходящим союзником.

С ненавистью к России, как поработителю их страны, они легко воспринимали тактику крайних партий, далеко идущих в своей подрывной работе.

Мусаватизм как сочетание национальной идеологии, сохранившей в себе модернизированные понятия идейных традиций исламизма и тюркизма, социальной программы народно- социалистического толка и революционной тактики в смысле стремления к отторжению Азербайджана и всего Кавказа от России, за короткое время приобрел большую популярность в азербайджанской народной массе. На выборах в российское Учредительное собрание, в Закавказский сейм, в Азербайджанский парламент и даже в Бакинский совет рабочих депутатов партия "Мусават" и блокирующиеся с нею группы всегда имели солидное большинство.

С этого момента "мусавитизм" становится синонимом азербайджанского национализма.

Проводимая возрожденной национальной литературой, защищаемая общественно-политическими организациями разного толка и течениями и, наконец, получившая свою конкретно-политическую формулировку в программе партии "Мусават" идея национально-государственного самоопределения Азербайджана, став всенародным требо- ванием, воплотилась в жизнь. Соответственно всенародной воле Азербайджанский национальный со-

вет 28 мая 1918 г. объявил Азербайджан независимой демократической республикой.

II

Азербайджанская Демократическая Республика просуществовала всего два года. 27 апреля 1920 г. она подверглась нападению советской России и силою штыков Красной армии была "советизирована". Описание борьбы против оккупационных сил последует ниже. Тут же мы остановимся на некоторых достижениях Азербайджана за время существования национального правительства.

Прежде чем перейти к изложению этих достижений, находим полезным отметить следующее:

Мусульманский Азербайджан больше, чем христианские его соседи, подвергался угнетению царского режима. Не в пример армянам и грузинам, азербайджанцы не отбывали воинской повинности (как неблагонадежный элемент), не принимались на государственно-административные службы (за очень редким исключением), ограничивались в общегражданских правах (в местных самоуправлениях Закавказья мусульмане не имели права образовать больше половины всех гласных) и искусственно держались в темноте. Не разрешалось им иметь печать на родном языке; запрещалось им иметь также общественные организации, даже благотворительно-просветительного характера.

Азербайджанскому правительству удалось за короткое время организовать свою собственную армию в количестве 30000 человек,[10] существование которой в деле развития национального духа имело огромное значение. Был налажен государственный аппарат. Сохраняя существующий кодекс законоположений в силе, азербайджанское правительство держалось политики постепенной реорганизации государственных органов соответственно требованиям нового строя и национальных интересов.

Особенное внимание национального правительства было обращено на постановку школьного дела и народного образования. По официальной статистике большевиков, при падении царского правительства во всем Азербайджане было 950 начальных школ, в которых обучались около 62788 учеников. Количество же средних школ было 32 с 2643 учениками. Высших учебных заведений не было.

При образовании национального Азербайджанского правительства в Азербайджане только 6% населения было грамотным.

За полтора года своего фактического функционирования национальное правительство взялось за национализацию этих школ. Начальные школы совершенно тюркизировались. В школах же национальных меньшинств был введен тюркский язык как обязательный предмет. Открылись новые средние школы с национальной программой. Существующие же средние школы подверглись также тюркизации. В городах Баку, Шеки, Казах и Гяндже открылись новые учительские семинарии с целью подготовки кадров учителей для национальных школ. Были выписаны учителя и учительницы из Турции.

Учредился университет с историко-филологическим, физико-математическим и медицинским факультетом. Профессорами университета были иностранцы. Во все европейские центры науки было отправлено свыше ста студентов.

Специально образовавшаяся комиссия взялась за составление и перевод научно-популярных изданий и учебников как пособий для национализированных школ.

Во всех крупных административных центрах страны были основаны специальные курсы для подготовки государственных чиновников.

Кроме военных школ, отмеченных выше, была открыта также специальная полицейская школа в Баку.

По большевистской же статистике, в апреле 1920 г., когда страна была оккупирована Советами, в Азербайджане уже 10% населения было грамотным.

В Азербайджанском парламенте руководящая роль принадлежала партии "Мусават", идеологическая характеристика которой дана выше.

Кроме партии "Мусават", за исключением фракции национальных меньшинств (таковые были армянская и русская фракции), в парламенте были и другие партии,

представляющие правое и левое крыло парламента. Правее "Мусавата" была партии "Иттихад"[11] с клерикальной идеологией и левее-социалистический блок.

Все эти группы, несмотря на свое идеологическое различие, в попросе о независимости были солидарны, что особенно демонстрировалось по вопросам внешней политики и государственной обороны. Достаточно отметить, что бюджеты военного ведомства, несмотря на наилиберальнейшие парламентские нравы, проходили через парламент с большим подъемом и всегда без прений.

Азербайджанским парламентом был принят закон об аграрной реформе, в силу которой весь земельный фонд, за некоторым минимумом, оставленным во владении земле- владельцев, переходил к казне. Казна оделяла безземельных крестьян участками пахотной земли, в пределах известной нормы, безвозмездно; земля давалась земледельцу в полное владение. Другими словами, установилась мелкокрестьянская земельная собственность. При этом право на подъемные богатства (недра) принадлежало исключительно государству.

Был принят также и другой закон об организации земских самоуправлений на широких демократических началах.

В вопросах внешней политики Азербайджанское национальное правительство прежде всего добивалось закрепления международного положения новорожденной рес- публики. Оно добилось фактического признания великих держав.[12] Заключило договор мира и дружбы с Персией,[13] которая признала Азербайджан де-юре, а также с Турцией.

По отношению же к соседним кавказским республикам оно вело специальную политику тесного сближения. Партия "Мусават" на втором своем конгрессе в Баку в 1919 г. вынесла резолюцию о необходимости объединения кавказских республик в конфедеративный союз[14]. Был заключен специальный военно-оборонительный союз между Азербайджаном и Грузией.[15]

Азербайджанское правительство как на армяно-азербайджанской конференции в Баку, так и на Закавказской

конференции в Тифлисе выступило с официальным предложением о конфедеративном объединении этих республик, но каждый раз наталкивалось на отвод армянской делегации. Даже Азербайджанский парламент на одном из своих заседаний принял декларацию о необходимости теснейшего сближения кавказских республик.

Большевистская пропаганда, несмотря на наличие бакинской организации русских большевиков, всегда отличавшаяся своей активностью, как социальная доктрина в Азербайджане не имела успеха.

Мусульманские рабочие Баку в подавляющем большинстве шли за партией "Мусават". В 1917 г. в начале российской революции в выборах Совета рабочих и солдатских депутатов в Баку 70% голосов получила партия "Мусават". Перед приходом же большевиков в Азербайджан, как утверждает Ломинадзе,[16] секретарь Закавказского комитета Коммунис- тической партии, число азербайджанских коммунистов не превышало 300 лиц. Но большевики, социально бессильные в Азербайджане, широко пользовались политической демагогией. Об этом ниже.

III

Оккупация Азербайджана Советами произошла в очень невыгодной обстановке для азербайджанцев. В то время когда интересы балтийских государств в борьбе с русско-большевистской агрессией совпадали с политическими интересами западных держав, и они в этой борьбе имели как моральную, так и материальную их поддержку, на Кавказе сложились совершенно другие обстоятельства. Великие державы в силу известных обстоятельств не оказали своевременную поддержку кавказским республикам; что же касается непосредственных соседей, Персии и Турции, то они - в особенности последняя - были в таком положении, что в борьбе за свое существование принуждены были опираться на дружбу и даже на помощь со стороны большевиков.

Это обстоятельство оказалось роковым, особенно для молодого, еще не окрепшего Азербайджана. Турецкие политические эмигранты, получившие приют в Азербайд-

жане, оказались невольными пособниками "советизации" Азербайджана. Красная армия должна была идти на помощь кемалистам, теснимым греками. На пути же стоял "мусаватский" Азербайджан, неприемлемый для большевиков, - твердили на всех перекрестах агенты Москвы в унисон с турецкими эмигрантами, что производило известное впечатление на общественное мнение страны, сочувствующей судьбе братского народа, еще вчера приходившей ей на помощь.

Благодаря интриге большевиков в эти критические дни в армянских провинциях Карабаха вспыхнуло восстание. Главные войсковые части республики занялись подавлением его. Пользуясь моментом, Красная армия без объявления войны и без особого повода, с армией свыше 60000 штыков, перешла границу и, силой одолев сопротивление небольшого количества азербайджанских войск,[17] 27 апреля 1920 г. заняла Баку.

Красные оккупанты всячески старались замаскировать явный акт насилия, совершенный ими над новорожденной республикой. С этой целью они, с одной стороны, симулировали мнимое восстание бакинских рабочих, будто бы позвавших их на помощь, а с другой - всячески использовали турецких эмигрантов, при сотрудничестве которых удавалось им создавать впечатление, что советские войска действительно идут на помощь Анатолии и что они не имеют намерения оккупировать Азербайджан, где будто бы произошел только внутренний переворот, ничуть не затрагивая национальный суверенитет страны.

Первые же шаги действительной советизации со всеми присущими ей свойствами отрезвили население, и дурман бесподобной лжи стал рассеиваться. Начались повсеместные восстания.

Несмотря на репрессии и меры предупреждения, почти (через) месяц после занятия Баку, 26 мая 1920 г., вспыхнуло Ганджинское восстание. В это время в Гандже находился табор[18] Ганджинского полка национальной азербайджан- ской армии в 250 человек и некоторые части 3-го Нухинского полка с двумя батареями. У русских же красноармейцев в тюркской части города было

2500, а в армянской части около 500 штыков и два бронепоезда. Вокруг национальных частей сгруппировались партизанские части из городского населения.

Первый день восстания после пятичасовой кровавой борьбы кончился победой повстанцев. Все части Красной армии были разоружены и взяты в плен. Государственные учреждения в городе, а также железнодорожная станция перешли в руки повстанцев. За ночь большевистские броневые поезда, отбив станцию, начали бомбардировать город. Как со стороны Баку, так и со стороны Казаха большевики подвинули на Ганджу армию в 20000 штыков и с помощью армян обложили Ганджу. Завязалась неравная борьба. Несмотря на невыгодное положение, восставшие аскеры[19] с помощью народных ополченцев и партизан оказывали отчаянное сопротивление, отбивая бешеные атаки противника. Но несмотря на настойчивые и упорные бои, повстанцам суждено было терпеть поражение. Улицы представляли ужасную картину поголовной бойни. В этой борьбе, продолжавшейся больше недели, почти каждая улица и каждый дом брался отдельным штурмом.

По официальным советским источникам, в этой войне погибло 8500 красноармейцев. Потери же населения, надо полагать, были по крайней мере в три раза больше.

Подобное же восстание произошло в Карабахе. Повстанцы после упорной и кровопролитной борьбы, продолжавшейся несколько дней, принуждены были отступить частью в Персию и частью в Турцию.

Восстание, вспыхнувшее в Закатал{ьск}о-Нухинском направлении, было подавлено с такой же жестокостью и кровопролитием.

Такие же кровопролитные восстания происходили в лесах Ленкорани и горах Губинского уезда. Ленкоранское движение носило длительный характер и учиняло оккупантам немалые хлопоты. Долгое время города Ленкорань и Сальяны находились под постоянной угрозой повстанцев.

Несмотря на жестокое подавление выше изложенных восстаний, повстанческое движение всегда имело место в Азербайджане, переменяясь в темпе и размере соот-

ветственно характеру политических моментов и экономических экспериментов советской власти. В одном из своих докладов в 1925 г., на съезде Азербайджанской Коммунистической Партии (б), народный комиссар по внутренним делам Азербайджанской ССР Багиров,[20] говоря об антикоммунистическом движении в стране, отметил около 64 случаев крупных вооруженных выступлений против советской власти.

* * *

Вооруженная борьба и решительное сопротивление активных сил народа, в первую очередь крестьянства, гармонировало с систематической непрерывной политической работой национальных сил, ушедших в подполье.

"Комитет независимости Азербайджана", руководимый партией "Мусават", в своей декларации, выпущенной вслед за оккупацией страны, горячо призывал народ (бороться) за восстановление потерянной независимоти, объявив советскую власть в Азербайджане оккупационно-узурпаторской.

Упорное сопротивление оказывается власти также и в экономической области. Это сопротивление главным образом выражается в отказе крестьян посеять в указанных правительством размерах, в {срываемой} продаже сельских продуктов по твердым ценам, в бойкоте советских кооперативов, в0 вредительстве советских сельскохозяйственных учреждений, в поджоге хлебных амбаров, принадлежащиХ правительству. Группу крестьян осудили за то, что она повредила шлюзы Кара-Саккальского канала, в результате чего пашни, принадлежащие колхозам и переселенцам, подверглись наводнению. Тюрьмы переполнены крестьянами-недоимщиками податей, пособников партизан, вредителей и других антисоветских элементов. Затруднения, замечаемые в кампаниях по сбору хлопка, воочию показывают, насколько крестьяне упорно сопротивляются правительственным видам. Советские газеты пестреют фактами "саботажа" крестьян, "вредительства", убийства колхозников и т.п.

Многие из азербайджанской интеллигенции также подвергались гонению как саботажники по технической и

экономической части. Недавно выслана на север масса учителей. Недавно расстреляны в Баку 7 кооператоров и два учителя.[21]

Трудно в рамке маленького очерка отметить все моменты той величайшей борьбы, которую ведет азербайджанский народ против наихудшей тирании, какую только помнит человеческая история.

Вокруг этой организации группировались активные элементы нацыонально мыслящей молодежи, интеллигенции, рабочего класса, крестьянства и широкие слои всего населения Азербайджана.

Борьба национальных сил с оккупационным режимом в Азербайджане началась не на жизнь, а на смерть.

Начиная с 1922 г., почти ежегодно в Азербайджане происходят массовые аресты. Арестанты частью томятся в сырых подвалах ГПУ или же высылаются на дальний север, в "ледовитый ад", по выражению одного азербайджанского поэта.

В 1923 г. в августе были арестованы до 2000 мусаватистов. В начале декабря того же года была случайно открыта тайная типография и конфискована нелегальная газета "Истиклал" ("Независимость"). Целых 3 года под носом чека в Баку печаталась тайная газета, успевшая уже выпустить 19-й номер. Ни бдительное преследование агентов чека, ни массовые аресты не могли помешать ее выпуску. В эти же дни неописуемые зверства, учиненные над арестантами, вызвали со стороны их 10-дневную голодовку. Среди голодавших были доктора, учителя, писатели, поэты, инженеры, студенты и многие другие. Из партии арестованных видных деятелей около 50-60 человек были высланы в Соловецкий лагерь.

Массовые аресты повторялись в 1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1929 годах. Некоторые их них, как доктор Дадаш,[22] были расстреляны; некоторые же, не вытерпев пыток, сходили с ума, а остальные следовали уже по известному пути "ледовитого ада". В последние годы особенно участились случаи расстрелов и бессудной расправы.

В настоящее время на Соловках имеется азербайджанская колония, о героизме которой не раз свидетель-

ствовали случайные посетители этого ада.

Вопреки зверским гонениям и беспощадным террорам "мусаватисты" не прекращали подпольную работу. Подтвердим это показанием самих же большевиков. Народный комиссар по внутренним делам Азербайджанской Советской Республики, известный чекист М.Д.Багиров, с трибуны 16-й Конференции бакинской организации Азербайджанской Коммунистической партии (б) в 1926 г., сделав подробный доклад о подпольной деятельности партии "Мусават", заявил о том, что "ныне четыре члена Центрального комитета сидят у нас в Чека. Каждый из них умудрился войти в самые ответственные наши учреждения. На наше указание о несовместимости двух начал: службы у советов и работы на "Мусават", они острили, говоря, что так, мол, удобно и выгодно..." ("Коммунист" (1926) N302).

* * *

Несмотря ни на какие репрессии, национальная стихия все больше одерживает верх над коммунизмом в Азербайджане. Идея национально-государственной независимости проникает не только в широкие слои народных масс, но и в самые интимные круги самих коммунистов. Лейтмотив всякого уклонизма в Азербайджане, начиная с самого Нариманова,[23] первого главы советского Азербайджана, и кончая Ханбудаговым,[24] секретарем Азербайджанской Коммунистической партии (б), сводился к одному требованию "невмешательства центра во внутренние дела Азербайджана". Но это требование, конечно, не мешало "центру" систематически объявлять "смельчаков" подпавшими под "мелкобуржуазное" влияние и "отзывать их в Москву и очистить партию от их сторонников". За последние годы Азербайджанская Коммунистическая партия подверглась многократным чисткам и часто управляется генеральными секретарями, по национальности русскими, назначенными из Москвы.

Уклоняются от слепого подчинения видам Москвы даже комсомольцы - это замена коммунистического поколения. Согласно заявления секретаря Бакинской

организации коммунистической партии, 40% из состава местных комсомольцев были "очищены", как элемент неблагонадежный в отношении националистического уклона. С особенною болью на сердце он констатировал, что в советских школах открылись "мусаватские кружки", активными организаторами которых являлись комсомольцы.[25]

На одном из съездов Бакинского совета народный комиссар внутренних дел Багиров говорил о том, что "мусаватистам" удалось проникнуть даже в советские и партийные учреждения. В руках у правительства имеется инструкция ЦК партии "Мусават", где она предписывает учителям проводить в школах идеи национального самосознания и воспитать в юношах ненависть к русско-большевистскому режиму.[26]

С целью большей документации национального уклона среди коммунистов позволим себе привести некоторые факты из партийной жизни и прессы большевиков в Азербайджане:

Вооруженные восстания первого периода, в 1924 г. в общем уже были ликвидированы. В этом играли роль не только материальные силы Красной армии, но и та новая экономическая политика, которая выразилась в ослаблении нажима на деревню и предоставлении им (крестьянам) некоторой экономической свободы. Вскоре оказалось, что все местные советы и кооперативы перешли в руки мелкобуржуазных и "кулацких" элементов, по советской терминологии. Началось движение с требованием упразднения государственной монополии и объявления свободной торговли. Крестьяне не ограничивались одними словесными требованиями, но и фактически стали осуществлять свое желание. Они начали игнорировать государственные учреждения: выносили товар на рынок и стали продавать по вольным ценам.

Начался поход против крестьянства.

Генеральный секретарь Азербайджанской Коммунистичекской партии (б) Левон Мирзоян[27] в своей речи ("Коммунист", N302), произнесенной в Баку, тогда говорил следующее: "Пролетарский Баку окружен националистически настроенным крестьянским Азербайджаном.

Крестьянский Азербайджан угрожает Баку завоеванием. Он стремится положить конец пролетарской диктатуре в Азербайджане".

В 1927 и 1928 гг., чтобы обеспечить "пролетарскую диктатуру" от надвигающейся опасности, большевики перешли в наступление; решено было очистить сельские советы от нежелательных элементов. В эти годы выборы в Советы сопровождались кровавыми событиями в Азербайджане. Крестьяне -"лишенцы", выгнав всех коммунистов и их кандидатов из советов, самочинно занимали их места. Аналогичные события происходили и во время хлебозаготовки.

Тревога оккупационной власти усугублялась тем, что в этой борьбе власти с крестьянством азербайджанские коммунисты держали "нейтралитет" и отказывались бороться с крестьянством. Это тем более понятно, что основные кадры азербайджанских коммунистов в большинстве своем вербовались из тех же крестьян.

Москва решила "чистить" Азербайджанскую Коммунистическую партию. Резолюцией ЦК ВКП (б) от 25 июля 1925 г.[28] было принято решение реорганизовать Азербайджанскую Коммунистическую партию; исключив всех членов центральных, городских, уездных и сельских комитетов партии, заменить их лицами, назначенными из Москвы.[29]

Московские и бакинские газеты этого времени были посвящены этому событию. В обсуждении вопроса принимали участие видные коммунистические деятели. Нападая главным образом на Бакинскую организацию партии, они обвиняли ее в том, что она не боролась с отступлением от большевизма, с национализмом и с усилением мелкобуржуазной идеологии в центральных и уездных комитетах Азербайджана. Мало того. Эта организация покровительствовала националистам и собственникам.

Габиб Джабиев[30] в бакинской газете "Коммунист" (NN183 и 184) на тюркском языке между прочим писал: "...Усиливающиеся под влиянием "нэпа" собственнические и националистические движения мелкобуржуазных элементов не могли не повлиять и на ряды коммунистической партии. Это движение создало в нашей партии правый уклон. В азербайджанских условиях этот уклон проявляется в виде национализма, особенно тюркского национализма. Если это продолжится и в будущем, то Азербайджан останется под влиянием партии "Мусават"..."

Как необходимую меру против этого зла Джабиев предлагал отстранить руководящий состав Азербайджанской Коммунистической партии, потому что "только они дают возможность национализму жить в Азербайджане..."

Джабиев в этой же своей статье рассказывал о том, что подобные, пораженные национализмом коммунистические элементы еще в 1922 г. думали объявить Азербайджан буржуазно- демократической республикой.

В 1924 г. генеральный секретарь Азербайджанской Коммунистической партии Эюб Ханбудагов, уклонившись от официальной тактики партии, стал во главе азербайджанской оппозиции. Его группа требовала самостоятельности Азербайджана в своих внутренних делах.

Это движение, окрещенное "ханбудаговщиной", подверглось гонению, и сам Ханбудагов был выслан за пределы Азербайджана.[31] Но корни "ханбудаговщины" были глубоки. В 1925 и 1926 гг. Азербайджанскую Коммунистическую партию опять охватила оппозиционная волна. На этот раз во главе оппозиции стоял другой ответственный секретарь ЦК Махмуд Ханбудагов.[32] Он в своих печатных и публичных выступлениях требовал пересмотра конституции Союза Советских Республик в смысле ограничения прав Москвы командовать союзными республиками, в частности Азербайджаном.

В 1928 и 1929 гг. Юсуф Касимов[33] и Мирзоян, оба ответственные секретари ЦК Азербайджанской Коммунистической партии, составили азербайджанско-армянский блок, решившись выгнать всех русских чиновников из Азербайджана, заменив их местными элементами, поддерживая крестьян в их борьбе против московских экспериментов.

Оппозиционные уклоны не перестают существовать среди азербайджанских коммунистов. Их много было и в последующие годы. Была группа Ю.Касимова, М.Зейна-

лова,[34] Атакишиева[35] и других. Все эти группы сотрудничали с группой Теймура Алиева,[36] которая носила ярко националистический характер и {не} двусмысленно защищала азербайджанский национализм.

ЦК ВКП (б) в своем постановлении от 31 октября 1931 г. подчеркивал, что Коммунистическая партия в Азербайджане идеологически и организационно еще не окрепла.

Генеральный секретарь Азербайджанской Коммунистической партии (б) Полонский,[37] назначенный из Москвы, в развитие утверждения этого постановления говорил, что "следует положить конец местному национализму, который, по его словам, стремится к отторжению Азербайджана от России и созданию самостоятельного государства". В этих целях на основании его доклада партийный съезд вынес решение "энергично бороться с партией "Мусават" и его идеологией не только в стране, но и за границей".

Разумеется, все эти внутренние партийные уклоны всегда беспощадно подавлялись из Москвы. Назначались специальные комиссии, посылались генеральные секретари - диктаторы с чрезвычайными полномочиями, которые брались за "чистку" местных организаций от "националистической и мелкобуржуазной заразы". 60% комсомола было исключено из организации. Состав крестьян в партии с 60% снизился до 13%. Целые слои крестьян лишали избирательных прав в Советы. Отнимались у крестьян "излишки" земельных участков. Кооперативы начали разгружать от крестьян, где их было около 80%.

* * *

"Мелкобуржуазно-националистическая зараза" действует не только на политический оплот оккупационного режима, то есть на партийные ряды Азербайджанской Коммунистической партии, но и на всю систему идеологической базы коммунизма в стране. Ни школа, ни печать, ни литература до сих пор, с точки зрения коммунистического режима, не считаются вполне обеспеченными.

Мы уже отметили выше, что и в школах, и в среде комсомола советская власть открыла агентов "мусаватизма".

Еще в 1928 г. ретивый коммунист Р.Ахундов[38] хотел "очистить" школы от неблагонадежных учителей, но его планы так и не осуществились ввиду недостатка "благонадежных".

Студенты из провинции не раз устраивали бурные демонстрации с требованием во что бы то ни стало национализировать высшие учебные заведения, требование же национа- лизации советских учреждений, как в языковом, так и кадровом отношении, вообще является одним из сильно действующих лозунгов студентов в Азербайджане.

Таково положение и в области литературы: на десятом году советизации оказалось, что азербайджанская литература всецело находится в руках "мелкобуржуазных нацио- налистов". Несмотря на свое гонимое положение, надклассовая национальная поэзия одержала верх над классово-пролетарской. Талантливые начинающие поэты из коммунистов подпали под влияние поэтов-националистов, произведения которых переходили из рук в руки. Молодые люди тайком приносили свои произведения к популярному поэту Джаваду,[39] желая получить его оценку.[40] Против этого явления большевики решили бороться "моральным" террором. Созы- вались съезды писателей, и там выносились резолюции против "контрреволюционных писателей, нелояльных к Советской власти", предавая их анафеме.

На этом знаменитом съезде (октябрь 1929 г.) комиссар народного просвещения М.Кулиев,[41] перечисляя видных представителей народнической литературы, которых перед тем большевики склонны были считать своими "спутниками", говорил о них следующее: "...Эти люди не могут быть нам спутниками. Они еще ни в каком вопросе не освободились от буржуазно-либерального подхода и понимания.[42] Они думали, что Октябрьская революция после свержения царизма даст капиталистам (читай азербайджанскому народу. - М.Э.Ресулзаде) стать господином Азербайджана. Они разочаровались. И вместе с нацыоналистами объединили свои силы против нас особенно на литературном фронте.."[43]

М.Кулиев на этом же съезде опубликовал статистический материал, доказывающий, что у азербайджанской

читающей массы коммунистические книги не имеют успеха. Из чего он делал вывод: "Вот почему никто не пишет о коммунизме, о колхозе, совхозе и т.д. Все пишут буржуазные сочинения, приноравливаясь ко вкусу читателей". Так пос- тупают не только "попутчики", но даже и "пролетарские писатели, которые подпали под влияние националистов".

В подтвреждение заявления Кулиева мы находим статью в бакинском "Коммунисте" от 5 октября 1929 г., где говорится следующее: "Число писателей и поэтов, вышедших из недр трудового класса Азербайджана, увеличивается. Хотя это поколение и не знает "Мусавата", но представители национальной литературы вроде Джавада, пользуясь великодержавно- шовинистическими выступлениями, имею- щими место в русской пролетарской литературе, создают соблазнительные примеры националистического творчества в азербайджанской пролетарской литературе. И в результате молодые писатели из азербайджанской пролетар- ской среды начинают писать против русской опасности, идеализировать мусаватский лозунг о независимом Азербайджане. Такие сильные пролетарские поэты, как Эльмас,[44] Адил,[45] Мишфик,[46] Гуссейн-Заде[47] и другие стали ярыми националистами и даже вышли из союза пролетарских писателей,[48] оставили также и коммунистическую партию. Они вместе с Джавадом стали воспевать трехцветное азербайджанское национальное знамя..."

* * *

В эпоху "нэпа", когда советская власть допускала некоторое ослабление коммунистического режима и терпеливо относилась к "обогащению" сельского "кулака", то есть предприимчивого, экономически способного класса сельского населения, и в некоторых рамках мирилась с деятельностью частных торговцев и предпринимателей, анти- советская работа в Азербайджане протекала в более "мирных" формах постепенного накопления революционных сил и организационной подготовки. В этот период революционно-освободительная активность больше проявлялась в идеологической форме.

То идейное наступление национально-демократических начал, о котором говорили выше, собственно, соответствовало этой эпохе.

Но резкий поворот курса советской политики вызвал и резкую перемену в тактике азербайджанского народа.

Уже применение чудовищного плана индустриализации Советского Союза за пять лет и связанная с ним принудительная хлебозаготовка вызвали сопротивление крестьян: они отказывались продавать хлеб по твердой цене. На применение же силы со стороны властей отвечали убийствами коммунистов, агентов хлебозаготовок. Начались массовые аресты, поработали специальные суды с их бесконечными смертными приговорами.

Когда же большевики приступили к так называемой сплошной коллективизации сельского хозяйства, то тогда же начались форменные восстания крестьян. И с конца 1929 г. до 1931 г. включительно Азербайджан был охвачен кровавыми событиями; шла форменная война, где со стороны власти принимали участие регулярные войска, пущены были в них удушливые газы и аэропланы.

Кадры партизан, скрывающихся в горах, увеличились благодаря присоединению к ним недовольных крестьян. Началось то народное движение, которое глава Закавказской Федерации Советских республик Элиава[49] называл "широкой волной повстанческого движения".[50] Эта "волна" пронеслась по всему Азербайджану.

Произошли крупные события в разных частях страны. Таковые имели место в Геокчае, Акдаше, Кедабеке, Карабахе, Закатале, Нухе, Ганджинском районе, а также в Нахичевани в районах Веди-Басар и Даралагезе. Города Нуха, Шуша, Закатала, Агдаш и другие крупные населенные пункты целыми днями находились в руках повстанцев.Взрывались мосты, останавливались железнодорожные движения. Как, например, на Джульфа-Эриванской железной дороге сообщение прервалось на целую неделю. Поезда конвоировались броневыми поездами. На Баку - Ганджинской линии бывали случаи нападения на поезда. Охрана Евлахского моста была усилена. Общее количество повстанцев доходило до 10000.

Большевики с неописуемой жестокостью боролись против восстаний; они в потоке крови хотели топить народное движение. Села предавались огню и разорению. Расстреляны были бывшие члены парламента Али бей,[51] Ашраф бей,[52] Хамдулла Эфенди,[53] главное духовное лицо шейх уль-ислам[54] Гани и многие другие. Арестам, ссылкам, расправам без суда и следствия не было конца. Тюрьмы переполнялись интеллигенцией. Арестованные массами высы- лались в Россию, что в общем продолжается и по сей день.

Народ в панике оставлял насиженные места, много беженцев находится ныне в Персии, о несчастном положении которых подробности можно найти в меморандуме азербайджанской делегации в Париже, поданном на имя Лиги Наций в 1930 году.

Большевики, в начале формально опровергая факт восстания и долго умалчивая о происшедших событиях, наконец принуждены были с полной откровенностью признать факт "повстанческого движения". Говорим - с полной откровенностью - ибо советские деятели в своих выступлениях, говоря об этих событиях, употребляли термины "анти- советские", "антиколхозные", наконец, "антипартийные" движения, тщательно избегая слова "восстание". Это сакраментальное слово, наконец, было произнесено. Элиава - глава Советской Закавказской Федерации на пленарном заседании Закавказского Краевого комитета Коммунистической партии в Тифлисе выступил с большим докладом о политическом положении в Закавказье. "Это положение в целом, - по его заверению, - было чрезвычайно напряженное, чрезвычайно острое, такое, как ни в одном уголке Советского Союза". Острота этого положения особенно заметна была в деревне. Давая картину положения в деревне, советский сановник делал некоторую классификацию по республикам Закавказья. Выходило, что "в Грузии положение выжидательное, тяжелое в тюрКских[55] районах, Тифлисском округе, в Армении более сложное, в частности в таких районах как Зангезурский, Караязский и части Делижанского и Лори-Бембакского округа , значительно хуже положение в Азербайджане, где протекает волна повстанческого движения в Нахичевани, Закатальском и Нухинском округах. Дело дошло до размычки". "Все это, - говорит он, - возглавляется нашими врагами - сильным кулачеством в Азербайджане и зарубежным влиянием".

В повстанческом движении против советско-оккупационной власти были объединены все слои народа. Вот в каких выражениях, полных злобы и тревоги, говорил об этом Элиава: "Сам по себе кулак не страшен, пока под его влияние не попали середняцкие элементы. К сожалению, мы очень мало сделали для того, чтобы противопоставить батрацко-бедняцкие и середняцкие массы этому влиянию". "На селе теперь трогательное единение всех противосоветских сил - кулака, попа, муллы, меньшевика, дашнака, мусаватиста и пр....".

Почти три года Азербайджан был охвачен этими чрезвычайными событиями. Все горы страны были озарены пламенем народного восстания. Лучшие сыны страны решили лучше с честью умереть в борьбе, чем бесславно погибать в рабском повиновении дьявольски чудовищным экспериментам московских тиранов.

Ведь "уничтожение кулака как класса" в условиях Азербайджана и вообще Кавказа означало ни что иное как поголовное истребление главной массы народа. Ведь 60% сельского населения в Азербайджане принадлежит к той категории лиц, которые подлежат "раскулачиванию". Имейте в виду, что здесь коллективизировалось не только сельское хозяйство, но и животноводство.

Азербайджан, а также и весь Кавказ никогда не знали института общинного земледелия. Это - явление русской жизни. К тому же эксперименты производились руками советских чиновников, которые на 70% состоят из неазербайджанцев. Принудительная же сила "революции" была русская - красная оккупационная армия.

При такой обстановке "антиколхозное" выступление крестьянства носило не только антисоветский, но и антиоккупационный, то есть антирусский характер. Социально-классовый момент вполне совпадал с национальным. Установлено, что повстанцы требовали не только отмены коллективизации, но и восстановления своей национальной власти. Тот факт, что местные красноармейцы мас-

сами переходили на сторону повстанцев и милиция всегда оказывалась неблагонадежной, и то влияние, что даже местные коммунисты шли в партизаны, - разве не доказывает справедливость нашего утверждения. Советские ораторы, выступающие на партийных собраниях в Закавказье, не раз указывали на это "печальное" явление. Один из них (Чаплин),[56] говоря о "деревенских кадрах" коммунистической партии, назвал их поведение во время последних событий прямо возмутительным. "Тот факт, - говорил он, - что в Нухе в тяжелый момент многие коммунисты и комсомольцы изменили нам, открыто перейдя на сторону врага, заставляет нас еще раз подчеркнуть, что в деревне основное ядро партии должно быть подобрано "только из проверенных и закаленных в последних боях элементов".[57] Факт измены комсомольцев, сообщенный советскими ораторами, служит подтверждением нашего сведения о героическом выступлении 10 комсомольцев, которые, уйдя в горы, отчаянно дрались с преследующими их чекистами, защищаясь до последней пули, зарядом которой они покончили самоубийством.[58]

Что же заставляло и ныне также заставляет этих красноармейцев, милиционеров, бедняков, середняков, коммунистов и даже комсомольцев заодно выступать с "кулаком", с "классовым врагом" и пойти в горы к партизанам, к "бандитам", по терминологии советской прессы. Если послушать "товарища" Гикало,[59] секретаря Азербайджанской Коммунистической партии, выступавшего на заседании Заккрайкома в Тифлисе, то следует утверждать, что все это дело рук "Мусавата". Это "мусаватизм" одухотворяет антисоветское повстанческое движение в Азербайджане.

"Мусаватизм" как синоним азербайджанского национального движения в всем этом движении, несомненно, играл существенно важную роль. Но вопрос ясен и так, без всякого синонима - общее национальное несчастье - вот где была и есть причина. Общий национальный протест - вот результат этой причины.

Партизанами был поднят азербайджанский национальный флаг.

IV

Говоря о современном положении азербайджанского национального движения, разумеется, следует уделить особое внимание азербайджанской эмиграции, и в первую очередь идейно-пропагандистской работе ее политической верхушки.

В своей главной массе азербайджанская эмиграция состоит из различных слоев народа, оставивших страну в разное время, начиная с первого дня оккупации ее большевиками. Первоначально эмигрантами были лица, занимающие известные политические положения в республике, как то: бывшие министры, депутаты, офицеры, чиновники и некоторые видные представители общественных классов. Потом же, по мере репрессии оккупантов, ряды эмиграции пополнялись более серыми массами. После же подавления крестьянских восстаний в 1930-1931 г. началось форменное переселение масс на сопредельные провинции Персии и Турции. Так что в настоящее время число азербайджанских эмигрантов, пожалуй, превышает 10000 душ.

С самого начала намечались два больших пункта политической деятельности азербайджанской эмиграции: Париж и Стамбул. В Париже еще при национальном правительстве[60] пребывала азербайджанская делегация, представляющая республику на Мирной конференции.[61] После падения правительства она продолжала там свою агитационно-политическую деятельность. В Стамбул же съехались все видные политические деятели Азербайджана, образовав там различные политические организации и общества с целью защиты прав родины и пропаганды идей независимого Азербайджана. Такие же организации были и в крупных центрах Персии - в Тегеране, Тавризе и Реште, а также и в таких центрах Европы, как, например, в Берлине.

До начала 1922 г. политическая работа велась с перебоями и пропаганда велась нерегулярно. В начале же этого года, по прибытии М.Э.Расулзаде в Стамбул (он бежал из российской ссылки), появляется первая книга, где подробно излагается трагедия Азербайджана, с при-

зывом ко всем патриотам объединиться вокруг знамени борьбы за восстановление попранных прав родного народа. Вслед за тем под редакцией того же автора учреждается двухнедельный журнал под названием "Ени Кавкасия" ("Новый Кавказ") - первый печатный орган всей тюркской и отчасти кавказской эмиграции.

Учрежденный таким образом печатный орган азербайджанской эмиграции скоро уже 14 лет как непрестанно продолжает свою работу. Начатое "Ени Кавкасией" дело ныне продолжается газетой "Истиклал",[62] выходящей через каждые 10 дней в Берлине. В промежутке же этих двух изданий выходили и другие азербайджанские издания под названиями "Азери-Тюрк",[63] "Юдлу-Юрт"[64] и "Бильдириш"[65] при участии членов одной и той же редакции с одной и той же политической программой.

Программажеэтазаключаласьвследующем:

1) Пропаганда идеи национальной государственности и защита борьбы за восстановление потерянной независимости Азербайджана.

2) Критика большевизма как известной социально-политической догмы вообще и разоблачение национальной политики советской власти как наихудшей формы колониальной эксплуатации.

3) Социально-политический анализ повседневной жизни находящейся под русско-большевистской оккупацией страны с выводами, устанавливающими очередные лозунги борьбы соответственно требованиям политического момента.

4) Развитие и разработка положительной социально-политической программы радикально-демократического мировоззрения в духе революционного национализма.

5) Критика советской прессы и полемика с ней.

Кроме периодических органов, азербайджанское издательство выпустило ряд книг и брошюр на разных языках такого же характера - свыше 20 различных заглавий, как то: "Азербайджанская Республика",[66] "Национальность и большевизм", "За независимость" (Сборник национально-революционных стихотворений), "О пантуранизме и проблеме Кавказа",[67] "Проблема Кавказа",[68] "Независимость и молодое поколение" и т.д.

Чтобы дать читателю возможность судить о действенном значении азербайджанской эмиграционной печати и литературном творчестве, следует отметить тот эффект, который она вызывала и продолжает вызывать на Родине. Чтобы не быть голословным, опишем это фактами из советской жизни и цитатами из большевистской прессы.

Еще первая книга об Азербайджане, изданная в 1922 г. в Стамбуле, произвела должное впечатление. В коммунистических газетах Баку и Тифлиса самые ответственные деятели из коммунистической среды, вроде М.Д.Гусейнова,[69] А.Г.Караева[70] и других взялись за перо и в серии статей, заполняющих целые страницы, начинали "опровергать" положения М.Э.Расулзаде, силясь доказать, что при "мусаватском правительстве Азербайджан не был независимым, что его свобода обеспечена только при советском режиме". А.Орджоникидзе, приближенный человек Сталина, тогда ответственный член штаба 11-й советской армии, оккупирующей Закавказье, и генеральный секретарь Кавказского окружного комитета Российской Коммунистической партии, выступая перед партийной аудиторией в Баку, говорил следующее: "У меня в портфеле книга М.Э.Расулзаде. Глава "Мусавата" требует, чтобы товарищи русские ушли из Азербайджана. Нет, они не уйдут. Они нужны нам, как работники и сотрудники по советизации. Но одновременно мы должны устранить наши дефекты и национализировать учреждения Азербайджана, привлекать товарищей тюрков[71] к работе, и не потому, что этого требует Расулзаде, а только потому, что это наша настоящая задача. Азербайджан должен быть примерной республикой для всего Востока".

С появлением же "Ени Кавкасиа" началась непрекращающаяся полемика между Баку и Стамбулом. Нередко в эту полемику вмешивался и Тифлис; по временам в полемике принимали участие даже центральные органы советской прессы. Кроме обычных газетых статей, большевики полемизировали с зарубежной свободной печатью "мусаватистов" и другими доступными и достойными им средствами. Инсценировались специальные "митинги рабочих", где принимались резолюции протес-

та против "инсинуации мусаватистов, подготовляющих интервенцию капиталистов в социалистическую родину". Путем специальных угроз вымогались из арестантов декларации, осуждающие "клеветнические выступления заграничной пропаганды обанкротившихся националистов". От имени съездов и общего собрания Бакинских и иных организаций требовали от товарища Чичерина - народного комиссара иностранных дел Советского Союза - требовать от правительства дружественной Турции, чтобы она запретила мусаватистам издавать на ее территории антисоветские издания и чтобы вообще не давала убежища деятелям национальной азербайджанской эмиграции. В этом отношении характерной была 16-я конференция Бакинской организации Азербайджанской Коммунистической партии. Целое заседание конференции (отчет о котором находим в соответствующих номерах бакинских газет, выходящих в последних числах декабря 1925 г.) было посвящено нелояльности тюркской[72] интеллигенции к советскому режиму, подпольной работе мусаватистов, националистической деятельности учителей и роли зарубежной пропаганды во всех этих грехах, в особенности роли журнала "Ени Кавкасиа". Ораторы, указывая на выступления некоторых азербайджанских ком- мунистов, как, например, некоего Ризаева,[73] утверждающего на страницах "Зари Востока" о том, что "Бакинский комитет не желает тюркизировать Азербайджан, и что он, то есть Бакинский комитет, всецело игнорирует тюркские[74] кадры партии...", находили, что Ризаевы находятся под влиянием "Ени Кавкасиа", и самый сердитый из них, Р.Ахундов, требовал чтобы Советская власть требовала от Турции о закрытии "этого органа, вредящего дружественным взаимоотношениям двух стран".

Когда же по случайной, чисто технической причине журналу "Ени Кавкасиа" пришлось на некоторое время приостановить свое издание, то в Баку это приняли как настоящий праздник, и газета "Коммунист" поместила торжествующую передовицу об окончательной ликвидации "Мусавата".

Но разочарованные тогда большевики впоследствии могли утешиться. На пятом году своего существования

решением Ангорского правительства журнал был закрыт.

Но зато стали выходить, заменяя его, журналы "Азери-Тюрк", "Одлу-Юрд"[75] и впоследствии газета "Бильдириш". Все они вели ту же самую работу, с еще большим успехом, вызывая также раздражение большевиков и ожесточенную полемику на страницах их прессы.

Наконец, к концу 1931 г. советская дипломатия одержала победу, и все вышеизложенные издания принуждены были прекратить свое издание в Стамбуле.

С этого момента азербайджанцы перенесли свое издательство в Берлин, где вот уже второй год выходит газета "Истиклал" с той же программой и под той же редакцией, вызывая такие же отклики в советской прессе.

У азербайджанских большевиков уже имеются люди, особо специализировавшиеся на полемике с мусаватистами; к таким относится бывший народный комиссар народного просвещения М.Кулиев, который не только ведет "мусаватский отдел" на страницах печати, но выпускает время от времени и специальные "труды" по вопросам, касающимся этой беспокоящей темы.

Зарубежной печати азербайджанской эмиграции посвящаются критические статьи и за пределами Азербайджана. Как пример укажем на книгу Эдил[76] уральского коммуниста А.Ибрагимова[77] под названием "Кара маяклар" ("Черные маяки"),[78] где он среди писаний тюркской антисоветской эмиграции трудам азербайджанцев придает особое значение.

Немалой нападке подвергается это издательство также и со стороны зарубежной прессы русских эмигрантов, одинаково враждебных нам, как сепаратистам, с каковою целью, кроме газетных статей, выпущена специальная брошюра на русском языке "О пантуранизме".

В настоящее время, кроме боевого органа "Истиклал", в Берлине и в Стамбуле продолжает выходить научно-литературный журнал "Азербайджан Юрт Билгиси",[79] который специально занимается разработкой материалов научно- литературного характера.

Кроме того, азербайджанцы принимают активное участие в Парижском журнале "Прометей"[80] - органе за-

щиты национальных интересов народов Кавказа, Украины и Туркестана.

Политическая деятельность азербайджанской эмиграции возглавляется президиумом Азербайджанского Национального Центра и заграничным представительством партии "Мусават", во главе обоих стоит бывший председатель Азербайджанского Национального Собрания М.Э.Расулзаде.

На главных пунктах эмиграции имеются местные политические организации,в большинстве конспиративного характера. Существуют, кроме того, и некоторые студен- ческие и благотворительные объединения. Имеются кадры офицеров, служащие в армиях Польши, Турции и Персии. Имеются интеллигентные лица - специалисты, занимающие определенные должности в турецких и персидских государственных учреждениях, а также отдельные представители свободных профессий и научной деятельности.

Все эти эмиграционные силы со всей массой эмиграции, среди которых имеются многие боевики-партизаны, вышедшие из борющейся страны, поддерживают в себе дух борьбы и надежду на освобождение, живо интересуясь мировыми событиями.

Несмотря на тяжелые условия эмиграционной жизни, усугубляющиеся еще и примитивностью условий главных площадей их расселения, они по мере возможностей живут своей национальной жизнью и в специальные дни национальной истории возобновляют воспоминания о Родине, давая взаимный обет о беспрестанной борьбе за восстановление потерянной независимости.

Азербайджанские эмигрантские организации работают в тесной связи с подобными же организациями других народов Кавказа. Азербайджанский Национальный Центр принимает активное участие в Комитете Независимости Кавказа, где принимают такое же участие как грузинские организации, так и горцы Северного Кавказа. Комитет Независимости Кавказа популяризирует идею кавказской солидарности и добивается Союза кавказских республик на почве конфедерации. Журнал "Прометей", издающийся в Париже, о котором отметили

выше, учрежден этим комитетом и является его изданием.

Одновременно азербайджанская организация принимает такое же активное участие и в обществе "Прометей" - Лиге объединения всех народов, порабощенных Россией, поддерживая всевозможный контакт со всеми народами, борющимися против русско-большевистской оккупации. В это объединение, кроме кавказских народов, входят Украина, Туркестан, Эдил-Урал,[81] Крым и другие.

V

Несмотря на действительное намерение коммунистической власти и оккупационного режима советов заполнять национальную по форме культуру советизированного Азербайджана исключительно "пролетарским" содержанием, нивелирующим все национальные (формы) и подводящим их под единый образ всесоюзных, иными словами, всероссийских понятий, естественным ходом событий и потенциальной силой азербайджанского общества эти "национальные формы" вбирают в себя в порядочной дозе "национальные содержания".

Прежде всего отметим, в какой степени при большевиках в Азербайджане достигли успеха "национальные формы", главным образом имея в виду развитие народного образования, литературы, театра и других культурных учреждений.

В настоящее время во всем Азербайджане имеется около 1300 так называемых воспитательных домов, где находится около 44000 детей обоего пола, из которых около 23 000 - тюрки.[82] Число же начальных школ доходит до 1600, где обучаются около 200 000 учеников; из них около 110 000 тюрки. В школах же второй ступени, количеством около 160, обучаются свыше 44 000 учеников, из коих около 23 000 тюрки. На всех же факультетах Азербайджанского университета, ныне выделенных в самостоятельные высшие институты, и в других высших учебных заведениях, как-то: высшее техническое, высшее агрономическое и другие, обучается около

12000 студентов, из которых только 4000 студентов - коренные азербайджанские тюрки.

Кроме того, имеются общие общеобразовательные курсы для взрослых, где обучаются грамоте 441 000 людей, из которых около 200 000 тюрков.

Официальным языком преподавания во всех школах является тюркский. Все предметы преподаются на тюркском языке. В школах национальных меньшинств тюркский язык проходится как обязательный предмет; следует отметить и то, что во всех школах русский язык также проходится как обязательный предмет. Исключение составляют только высшие учебные заведения, где, за исключением только высшего педагогического института, преподавания идут на русском языке. Недавно с целью тюркизации высших учебных заведений был созван специальный съезд, согласно решения которого до 1 марта 1933 г. постепенная тюркизация всех высших школ должна была совершиться окончательно.

Специальные комиссии начали составлять особые научные словари и вырабатывать целую систему научной терминологии по всем отраслям науки и техники. С этой же целью подготавливаются кадры научных специалистов из тюрков.

В начале 1933 г. в главных городах Азербайджана уже 70% населения было грамотным; во второстепенных городах процент грамотности доходил до 50%, а в деревнях и до 25%. В общем процент грамотности во всей стране доходит до 50%.

В области национальной литературы и театра среди обилия агитационного материала имеются также ценные труды, идущие в положительный актив азербайджанской культуры. Репертуар азербайджанской сцены обогатился. Почти все классические пьесы европейских народов переведены на азербайджанский язык. Издано много материалов, касающихся истории азербайджанской литературы и истории. Собрано и издано много материалов по фольклору. Переизданы классики азербайджанской литературы.

Если вся советская публицистика и агитационная литература естественным образом и пропитана коммунистическим духом, то содержание научной и беллетристической литературы не так пропитано коммунистическим ядом. Горьким признанием самих большевистских критиков, Азербайджан еще далек от создания своей пролетарской культуры. Стимул же деятелей национальной литературы совершенно иной, а именно: несколько лет тому назад в Баку был устроен 400-летний юбилей памяти могикана азербайджанской литературы, знаменитого поэта-лирика Физули.[83] В связи с этим был выпущен специальный юбилейный сборник, посвященный творчеству национального поэта. В предисловии этого сборника, изданного, к слову сказать, редакцией газеты "Коммунист", между прочим заявлялось, что целью этого издания есть показать всем, "что азербайджанцы не являются отсталым и первобытным народом, как об этом думают некоторые невежды даже из коммунистической среды, а наоборот, Азербайджан имеет вполне оформленную литературу с большим прошлым и с выдающимися светилами классического Восток, каковым является Физули".

Что в развивающуюся азербайджанскую литературу, национальную по форме, вопреки стараниям большевиков, благодаря потенциальным силам самого общества вливается национальное же содержание, мы видели и на других фактах, которые были отмечены несколько выше, о которых так часто кричат сами большевики.

Гони природу в дверь, она войдет в окошко.

Итак, гонимая русско-большевистской оккупацией национальная стихия Азербайджана напирается через три окошка современности.

В то время, когда азербайджанская национальная эмиграция, высоко держа знамя свободы, неустанно и с непоколебимой верой в правое дело теоретически защищает права Азербайджана на независимое существование, и в то время, когда народные массы во главе с идейными руководителями из подпольного Азербайджана самоотверженно ведут кровавую борьбу на деле за осуществление этой независимости, мы замечаем и то, что в рядах азербайджанских же коммунистов происходит внутренне-психологический процесс, который выде-

ляет известный элемент, по-своему идущий также к общенациональной цели - к независимости Азербайджана.

В этом отношении характерно отметить теоретическое суждение современных уклонистов из Азербайджанской Коммунистической партии. С целью борьбы с идеалистическим пониманием национального вопроса, коммунисты, развив марксистическую теорию понимания вопроса, в полемике с мусаватистами доказывали, что для образования единой нации недостаточны общность языка, культуры и религии, что эти начала не суть причины, что они сами являются продуктами общей и совместной экономической жизни.

Молодые же коммунисты, исходя из этого же суждения, практически пришли к тому же заключению, к какому приходили националисты. Принимая во внимание экономическую целость и материальную возможность Азербайджана, они на основании марксистических начал и доктрин стали возражать против экономической эксплуатации Азербайджана со стороны России. На всеазербайджанском съезде комсомольцев в 1927 г. в Баку комсомольцы-уклонисты прямо спрашивали:

"Куда идет наша нефть? Что делается с нашим хлопком? Кому вывозяться наш шелк, наша икра и др.?.. Почему Азербайджан не обладает бюджетом соответсвенно со своим национальным богатством?.."

Группа азербайджанских коммунистов во главе с Д.Бунят-Заде[84] и другими коммисарами выдвинули тезу[85] о пересмотре советской конституции в смысле обеспечения Азербайджану самому стать самодовлеющей экономической величиной с тем, чтобы азербайджанское сырье в первую очередь шло на нужды азербайджанской же индустрии.

На съезде Азербайджанской Коммунистической партии в Баку в 1928 г., характеризуя это экономическое требование азербайджанских коммунистов, Мирзоян не без основания сказал, что "эта экономическая тенденция неми- нуемо поведет до политической независимости, другими словами, до разрыва всяких связей с российским пролетариатом".

Чтобы не довести до того, коммунистический централизм, вопреки всем стихиям, старается держать Азербайджан в экономической кабале Москвы, и с этой целью он искусственными мерами превращает Азербайджан в страну, доставляющую главным образом только одно сырье.

В заключение следует отметить одно очень важное явление, характерное для всех трех видов азербайджанского национализма.

И националистические идеологи эмиграции, и народные борцы на родине, и раскаивающиеся националы из коммунистической среды ясно сознают одно: для успешной борьбы всем народам Кавказа следует действовать заодно. Только общими силами всего Кавказа можно освободиться от России.

Независимый от России Кавказский Конфедеративный Союз - лозунг, самым искренним и настойчивым образом защищаемый печатными органами эмиграции, одновременно находит живой отклик во всех слоях Азербайджана!

* * *

Да, борются не только одни азербайджанцы. Красный кошмар советской тирании всеподавляющим прессом давит на все народы Кавказа. Тяжелая судьба истории объединяет их. Суровая школа учит солидарности. Нацио- нально-жизненный инстинкт подсказывает им общность их политических интересов. В результате перед нами картина братания народных масс Кавказа. В Нахичевани - в том самом Веди-Басаре, который с оружием в руках в свое время защищал свою свободу против армянской республики, ныне тюркские партизаны действовали совместно с армянскими дружинниками. По прямым сообщениям наших корреспондентов, а также по косвенным указаниям советской прессы установлено, что между всеми партизанскими отрядами Кавказа существовала и существует тактическая связь. Слух о съезде делегатов партизан всех национальностей Кавказа, имевшем место в Закатальских горах, не лишен основания. В этом съезде приняли участие делегаты Азербайджана, Северного Кавказа, Грузии и Армении.

Достоверная информация из Азербайджана отмечает ряд блестящих фактов, доказывающих наличие международной солидарности борющихся элементов Кавказа.

Что может быть красноречивее того, что армянские беглецы скрываются у тюрков, а тюрки - у армян. Были случаи, когда армянские села (как, например, село Айнароз в Веди-Басаре), имея в виду старые счеты по гражданской войне с армянскими партизанами, предпочитали лучше иметь дело с тюркскими, чем с армянскими дружинниками.

Факты подтверждают правдивость определения резолюции Комитета Независимости Кавказа, гласящей, "что общее несчастье, постигшее все народы Кавказа, та тяжелая борьба, которую они совместно ведут против общего врага, несомненно, способствует утверждению в умах сознания общности исторических судеб всех народов Кавказа", (она) соответствует действительности. Правда, что "создается общекавказская революционная психология, без которой немыслимо успешное завершение начатой борьбы" (из той же резолюции).

Единство Кавказа! Вот лозунг, которым ныне воодушевлены народы Кавказа.

То, что народные массы понимают инстинктом самосохранения и проявляют практически, руководящие органы Кавказа оформляют теоретически. "...Усилить организационно- пропагандистскую деятельность на родине, выдвигая на первый план лозунг независимой Кавказской Конфедерации" говорится в той же резолюции Комитета Независимости Кавказа, принятой по поводу последних событий на Кавказе.

Азербайджанский Национальный Центр и Центральный Комитет партии "Мусават" в своих резолюциях, принятых по поводу восстаний в Азербайджане, "энергично предлагают всем лицам, причастным к организации, и всем патриотам, говоря о независимости Азербайджана, одновременно повторить и о необходимости объединения Кавказских республик в Конфедеративный Союз, ибо освобождение Азербайджана мыслимо только совместно с осво- бождением всего Кавказа".

Эта мысль в довольно сильных выражениях этими ответственными органами азербайджанского национально-революционного движения высказана также в воззваниях, выпущенных к народу по поводу 15-летия объявления независимости Азербайджанской республики!

Примечания

1. Мухаммед Физули (1494-1556) – азербайджанский поэт-лирик.
2. Мирза Фатали Ахунд-Заде (Ахундов) (1812-1878) - писатель, просветитель, философ, основатель азербайджанской драматургии.
3. Хасан бей Меликов-Зердаби (1837-1907) - экономист, публицист, драматург, основатель азербайджанского национального театра.
4. Здесь и далее воспроизводится подчеркивания и отточия оригинала.
5. Всероссийский мусульманский ссезд состоялся в Нижнем Новгороде в августе 1905 года. Самым важным решением ссезда было решение об обседининии российских мусульман в организацию под названием «Иттифак-аль-муслимин» («Союз мусульман»).
6. Первый после Февральской революции Всероссийский мусульманский ссезд состоялся в Москве 1-11 мая 1917 года.
7. Часть делегатов этого ссезда выступила за национально-территориальное устройство России (Азербайджан, Туркестан, Крым, Башкирия, Степные, или казахские, области); другие, ядро которых составила группа представителей поволжских татар и часть делегатов Северного Кавказа – за национально-культурную автономию. Большинство ссезда высказалось за федеративный строй.
8. Опечатка: Али Мардан бек Топчибаши (Топчибашев) (1862-1934) - юрист, журналист, издатель, депутат I Государственной думы, Министр иностранных дел Азербайджанской респуб-лики, затем председатель азербайджанского парламента. С осени 1918 г. находился за границей. Возглавлял азербайджанскую делегацию на Парижской мирной конференции (1919-1920 годы).
9. 16-22 апреля 1917 г. в Баку прошел ссезд кавказских мусульман (председатель Топчибашев). Ссезд принял резолюцию о том, что формой государственного устройства России наиболее обеспечивающей интересы мусульманских народностей, является демократическая республика на территориально-федеративных началах; о всемирной поддержке Временного правительства в проведении возвещенной им программы завершения войны без аннексий и контрибуций и о тесном сближении с другими народами России в целях осуществления общих демократических

идеалов.
10. В азербайджанской армии было 8 пехотных полков, 3 конных полка, 3 артиллерийских бригады, конно-горный дивизион, мортирный дивизион, 2 бронепоезда, 6 броневых автомобилей, 2 канонерки, 8 гидропланов. Военное офицерское училище (пехотное, кавалерийское, артиллерийское), инженерное училище. Азербайджанская армия в течение двух лет проводила целый ряд военных походов и ожесточенных боев с успехом. – *Прим.Расул-заде.* В этой европейски организованной армии, по свидетельству полковника Исрафил-бека Исрафилова, командира пехотного полка, имелись также три отдельных пехотных батальона. (Исрафил-бей. Воспоминания об Азербайджанской армии. – Горцы Кавказа. Кафкасйа Даэлылары (Париж), 1933, № 35-36, с.19).
11. Партия «Иттихад» (Иттихади ислам» - «Единение ислама») – азербайджанская партия. Возникла в сентябре 1917 г. в Елисаветполе под названием «Русияда мусулманлык фиркеси - Иттихад» («Партия мусульманства в России – Союз». В конце ноября 1917 г. приняла название «Иттихад». При советизации Азербайджана обсявила себя распущенной, фактически перешла на сторону большевиков.
12. Верховный союзный совет Антанты признал независимость Азербайджанской республики в начале 1920 года. Вскоре последовало признание со стороны Польши а затем в феврале 1920 г. – Японии (ЦХИДК ф.461, оп.2, л.101, л.6).
13. Договор между Азербайджанской республикой и Персией был подписан в Баку в марте 1920 года.
14. 28 ноября 1918 г. был заключен договор между Азербайджанской республикой и Республикой Союза горских народов Северного Кавказа, предусматривавший торгово-экономическое сотрудничество. 26 декабря 1918 г. был заключен соответствующий договор между Азербайджанской и Грузинской республиками.
15. Этот договор был подписан в июне 1919 г.
16. Ломинадзе Виссарион Виссарионович (1897-1935) – советский партийный деятель, 1-й секретарь Закавказского крайкома ВКП(б) в 1930 году.
17. По мнению полковника Генерального штаба И.-б.Исрафилова, если бы азербайджанская армия была своевременно сосредоточена на границе с Дагестаном против большевиков, то оборона страны была бы обеспечена. Малодисциплинированные и плохо организованные части 11-й армии красных в этом случае, подчеркивал член ЦК

«Мусавата» (глава военного отдела), вряд ли вступили бы в пределы Азербайджана (Исрафил-бей. Ук.соч., с.19).
18. Так в тексте.
19. Воины.
20. Мир Джафар Багиров (1896-1956) – советский партийный и государственный деятель.
21. Коммунист, [1926] №302. Прим. Расул-заде. «Коммунист» - газета (на азебрб.яз.), орган ЦК и Бакинского Комитета АКП (Б), ЦИК АзССР и Бакинского Совета.
22. Вероятно, Гасан Дадашев – врач клиники Азербайджанского государственного университета.
23. Нариман Нариманов (1870-1925) – советский государственный, партийный деятель, с мая 1920 г. председатель Совнаркома Азербайджана.
24. Эюб (Эйюб) Ханбудагов (1893-1937) – большевик с 1918 г., азербайджанский советский партийный и государственный деятель, возглавлял, согласно большевистской терминологии, антипартийную группу национал-уклонистов.
25. Коммунист, [1926] №302. Прим. Расул-заде.
26. Коммунист, [1926] №302. Прим. Расул-заде.
27. Мирзоян Левон Исаевич (1897-1939) – советский партийный деятель, секретарь ЦК АКП (Б) В 1925-1929 годах.
28. Правильно: 1929 года.
29. Правда [1929] №№ 165, 171, 175, 178. Бакинский. "Коммунист," [1929] №№ 183, 184. Прим. Расул-заде.
30. Правильно: Габиб Джабиев (1899-1938) – участник борьбы за установление Советской власти в Азербайджане, партийный и государственный деятель АзССР.
31. Его направили на учебу в Коммунистическую академию в Москву, по окончании ее, с весны 1926 г. работал в Заккрайкоме.
32. Махмуд Ханбугов после окончания в 1926 г. партийной учебы в Москве был направлен на работу в ЦК АКП (Б).
33. Юсиф (Юсуф) Касимов (1896- после 1957) – азербайджанский советский партийный и государственный деятель.
34. М.Зейналов - азербайджанский советский партийный и государственный деятель.
35. Исрафил Атакишиев (1900-1962) - азербайджанский советский партийный и государственный деятель.
36.Теймур Алиев (1896-1938) азербайджанский советский государственный деятель.

37. Полонский Владимир Иванович (1893-1937) - советский партийный и профсоюзный деятель, 1-ый секретарь ЦК АКП(б), секретарь Заккрайкома ВКП (б),в 1930-1933 годах.
38. Рухулла Ахундов (1897-1938) –секретарь ЦК АКП(б), нарком просвещения АзССР в 1924-1930 годах.
39. Ахмед-Джавад (псевд.; полное имя Джавад Мамедали оглы Ахундзаде) (1892-1937) – поэт и переводчик.
40. Коммунист, 24.X.1929, № 2756. Прим. Расул-заде.
41. Мустафа Кулиев (1893-1938) - советский партийный и государственный деятель, в 1922 -1928 гг. нарком просвещения Аз.ССР.
42. Коммунист, [1929] №2764. Прим. Расул-заде.
43. Коммунист, [1929] №2765. Прим. Расул-заде.
44. Эльмас (Алмас) Ильдирим – поэт, репрессирован.
45. Адил Нидждетин – поэт, репрессирован.
46. Правильно: Мушфик (псевд.; наст. имя Микаил Мирза Абдулгадир оглы Исмаилзаде) (1908-1939) – азербайджанский советский поэт.
47. Али Мирза Гусейн-заде (Гусейн-заде) – поэт, востоковед, репрессирован.
48. Речь идет либо об Азербайджанском союзе писателей и поэтов (создан в 1922г.), либо об Азербайджанской ассоциации пролетарских писателей, организованной в 1927г.
49. Элиава Шалва Зурабович (1883-1937)- в 1921-1930 гг. член Кавбюро ЦК ВКП(б), член Заккрайкома РКП (б), председатель СНК Грузии.
50. Заря Востока, 16.VI.1930 и Бакинский рабочий[1930], №140. Прим. Расул-заде. «Заря Востока» - орган Заккрайкома ВРКП (б), ЦИК и ЗСФСР, "Бакинский рабочий" - орган ЦК и Бакинского Комитета АКП(б), АзЦИК и Бакинского Совета.
51. Самед Агам-Али (Агамали, Агамалов) (1867-1930) – член «Гуммета», кандидат в члены Всероссийского Учредительного собрания, депутат азербайджанского парламента, входил в Социалистический блок, большевик с 1920 г., в 1922 г. председатель ЦИК Азербайджана.
52. Ашраф Каркунлу – член азербайджанской либеральной партии («Эхрар»), депутат азербайджанского парламента.
53. Хамдулла Эфенди – крупный помещик, член азербайджанской партии «Иттихад», депутат азербайджанского парламента.
54. Речь идет о главе Закавказского магометанского духовного правления шиитского учения.
55. Азербайджанских.

56. Чаплин Николай Павлович (1902-1938)- генеральный секретарь ЦК ВЛКСМ (1926-1928 гг.), в 1930 г.- второй секретарь Заккрайкома ВКП (б).
57. Хорурдаин Айастан (большевистская газета, выходящая в Эривани). Прим. Расул-заде.
58. Глава группы назывался Мурсал Ибат оглы. Событие произошло в Аскеране. Прим. Расул-заде.
59.Гикало Николай Федорович (1897-1938) - советский государственный и партийный деятель, в 1930 г. секретарь ЦК АКП (б).
60. Имеется в виду правительство Азербайджанской республики (1918-1920 гг.)
61. Парижская мирная конференция 1919-1920 годов.
62. «Истиклал» стала выходить в Берлине с 1932 года.
63. Азери-Тюрк, Стамбул, 1928-1930 годы.
64. Одлу-Юрт, Стамбул, 1929-1931 годы.
65. Бильдириш, Стамбул, 1930-1931 годы.
66. Ее автором являлся Расул-Заде.
67. Точное название «О пантуранизме. В связи с кавказской проблемой» (Париж, 1930). Ее автор Расул-Заде.
68. MirYacoub. Le problime du Caucase. Paris. 1933. Автор – Мир Якуб Мехтиев, член азербайджанского парламента, который в эмиграции примкнул к мусаватистам.
69. Мирза Давуд Гусейнов (1894-1938) - советский партийный и государственный деятель, в 1920-1929 гг. на руководящих должностях в АзССР и ЗСФСР.
70. Али Гайдар Караев (1896-1938) – депутат азербайджанского парламента, входил в Социалистический блок, затем примкнул к большевикам, советский партийный работник, избирался секретарем ЦК АКП(б), Заккрайкома ВКП(б), историк.
71. Азербайджанцев.
72. Азербайджанской.
73. Новруз Ризаев (1883-1941) - советский партийный и государственный деятель.
74. Азербайджанские.
75. Правильно: «Одлу-Юрт» См.прим. 64.
76. То есть: Волжско-.
77. Алимджан (Галимджан) Ибрагимов (1897-1938) - советский государственный деятель, член РКП (Б) с 1920 г., татарский писатель.
78. Точное название - «Кара маяклар яки Ак эдэбиятлар» («Черные вехи, или Белая литература») (М., 1924, на татар.яз.)

79. «Азербайджан Юрт Билгиси» выходил в Берлине с 1932 года.
80. Promethee (Прометей) – (Париж, 1926-1938) – орган национальной защиты народов Кавказа, Украины и Туркестана; ежемесячный журнал, основанный Комитетом независимости Кавказа.
81. Идель – Волга.
82. Здесь и далее под тюрками имеются в виду азербайджанцы.
83. Этот юбилей Физули отмечался в Баку в 1925 году.
84. Правильно: Дадаш Буниатзаде (1888-1938) - советский партийный и государственный деятель, с 1920 г. на руководящих должностях в АзССР.
85. Тезис (устар.)

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

Azərbaycanda milli hərəkat

Bakı – "Elm" – 2009

Мамед Эмин Расулзаде

Национальное движение в Азербайджане

Баку – "Элм" – 2009

"Elm" Redaksiya-Nəşriyyat və Poliqrafiya Mərkəzi

Direktor: Ş.Alışanlı

Formatı 60x84 1/16.
Həcmi 8 ç.v. Sifariş № 11
Tiraj 150.
Qiyməti müqavilə ilə.

"Elm" RNPM-nin mətbəəsində çap edilmişdir.
(Bakı. İstiqlaliyyət, 8).

2009
17

845